

ДЕРМАНСЬКИЙ МОНАСТІР СВ. ТРІЙЦІ (ДО СЕРЕДИНИ XVII СТ.)

Як відомо, досліджуваний в цій статті монастир належить до найвідоміших на Волині. Щоправда, це пов'язано, головним чином, з діяльністю в Дермані друкарні та Мелетія (Смотрицького). У той же час, історія монастиря залишається малодослідженою, хоча останнім часом опубліковано кілька статей, присвячених обителі¹. Однак ці розвідки написані, переважно, на основі вже відомих свідчень. Згадаємо також виданий М. Довбищенком сумарій монастирських справ (1511 – 1673 рр.), який, на жаль, не супроводжується науковим коментарем, украй необхідним². З огляду на сказане, спробуємо бодай частково виправити ситуацію і зробимо свій посильний внесок у дослідження історії обителі, використовуючи як уже введені до наукового обігу документальні свідчення, так і віднайдені нами.

Коли і ким монастир заснований – достеменно не відомо, однак поширеною є думка про те, що його фундатором був кн. Василь Федорович Красний Острозький († 1461 р.³). Ще в 1850 р. Фрітче її аргументував таким чином: “Оставшиеся доселе каменные и земляные валы в Остроге, Дубно и Залове, суть также следы правительственной заботливости князя Василия, Дерманский же монастырь, как видно даже из настоящего его положения, составлял первоначально небольшую крепость, вероятно возникшую в одно время с прочими укреплениями, вследствие распоряжений того же князя. Кроме того, и по стилю архитектуры, она сходна с уцелевшими остатками укреплений г. Острога”⁴. Дещо пізніше, в 1859 р. опубліковано запис із дерманського пом'яника, в якому навпроти імені князя Василя на полях дописано: “Василий ККК Острозский. Который церков и звонницу муровал и сам на закладаню был и всего монастыря Дерманского фундатор”⁵. Деякі дослідники ототожнювали цього князя з Василем Федоровичем і називали засновником саме його⁶, інші висловлювалися не так категорично. Наприклад, Й. Гіжицький щодо кн. Василя Федоровича зазначав, що він “przyczynił się znacznie do fundacyi tego monasteru”⁷, а М. Петров уточнив, що монастир засновано в XIV – XV ст. князями Острозькими⁸. В той же час, у коментарях до згаданого запису в пом'янику, названо його хронологію – між 1636 і 1644 рр., а також згадано, що над іменем кн. Василя зроблено виносний знак і на полі написано “Василий”, вірогідно, для того, щоб привернути увагу до цього князя як фундатора обителі, яким тоді, згідно з переказом, вважався Василь Федорович Красний. Однак повторне наведення під ім'ям “Василий” трьох літер “К” (з повторенням у прикінцевому змісті) дозволяє припустити, що під “Василием” розумівся кн. Василь-Костянтин Костянтинович Острозький. Доказом цього, є вписана дата його смерті – 1608 рік⁹. Цим вичерпується джерельна інформація про засновника монастиря, тому питання залишається відкритим.

Найдавніше документальне свідчення про Дерманську обитель збереглося під 1499 р., коли кн. Костянтин Іванович Острозький подарував ченцям “Поученія” Св. Калліста, про що довідуємося із запису наприкінці цієї книги. Іншим разом (1507 р.) князь

відписав церковне начиння та одяг. Так, у *Євангелії* від його імені занотовано: “Дали есмо к Церкви Божей Св. Троицы, к монастырю общем к Дермани, Потирь серебряный позолотистый с каменем, с диском, ложка, крест серебряный позлащенный воздвизальный з мощми”, згадані й інші речі. За це ченці повинні молитися за здоров'я Костянтина Острозького та його родичів, що ж до померлих, то “тых мают души поминат” (див. “Пожертви вірних”). Нам не відомі прямі документальні свідчення про те, що Костянтин Острозький був патроном обителі, однак наведені факти опіки дають підстави казати про це, а подальший розвиток подій підтверджує перебування Дерманської чернечої спільноти під патронатом князів Острозьких. Покровительство кн. Костянтина Івановича забезпечувало монастирю гідний матеріальний рівень, що, в свою чергу, сприяло зростанню релігійного авторитету обителі серед населення.

З кінця XV ст. відоме найдавніше документальне свідчення про монастирське землеволодіння. Із запису кн. Януша Михайловича Сангушка з дружиною від 1512 р. дізнаємося, що його тесть, Сенько (Семен) Олізарович Федькович Шилович († бл. 1496 р.¹⁰), перед смертю відписав ченцям село Білашів. І хоча нащадки Олізаровича отримали право викупити маєток, принаймні до кінця досліджуваного періоду він залишався серед монастирських володінь (див. у додатку “Село Білашів”).

Після смерті кн. Костянтина Івановича Острозького в 1530 р. монастир залишився в подаванні його нащадків. Так, у 1538 р. Данило Єловицький подарував ченцям “Апостол” і в запису про це наприкінці книги згадано перебування в цей час обителі під владою князів Іллі та Василя-Костянтина Острозьких (див. у додатку “Пожертви вірних”). Ігумен Михаїл (Джуса) у скарзі в 1575 р. з приводу відібрання у нього Дерманського монастиря кн. Василем-Костянтином писав щодо свого попередника, настоятеля Федора (Яковича): “тое игуменство сам доброволне пустил и листы, которые мял на тот кляштор Дерманский княжны Беаты с Костелца, княжны Илиное Острозское, и от небожчика князя Семена Слуцкого, пред паном Черским положил и до рук его отдал, здавши монастыр зо всим тым, щим ему был подан”¹¹.

Упродовж 1530 – 1575 рр. матеріальне забезпечення монастиря зростає. У цей час у документах уперше згадуються його села Кунин (1533 р.) і Дермань (1561 р.). Правда, в сумаріях XVIII ст. зазначено, що в 1542 р. обитель володіла Білашевом, Глинським, Дерманем, Коршевом і Кунином (див. у додатку “Землеволодіння”). Однак, за винятком Білашова, ми не знаємо хто і коли відписав їх ченцям. Скоріш за все, це зробив кн. Костянтин Іванович Острозький, який у 1497 р. отримав від великого князя литовського маєтки і серед них Глинське, Дермань, Коршів і Кунин¹². Хоча відомо, наприклад, що Беата Костелецька, дружина його сина Іллі, “przydała ziemie” кунинським монастирським підданам (див. у додатку “Село Кунин”). Отримавши згадані села, Дерманська обитель стала однією з найбагатших на Волині. Не знаємо, наскільки “прибутковим” було місце її настоятеля, але принаймні один із них, Йоан (Стефанович) (1570 – 1571 рр.), був вельми заможною людиною. Так, у жовтні 1570 р. він за 167 кіп литовських грошів купив у Катерини Дахновичівни Климентової Войнич Колесницької будинок у Луцьку¹³. У своєму заповіті 15 лютого 1571 р. о. Йоан згадував осіб, які заборгували йому 523 копи литовських грошів (бл. 1300 золотих), не беручи до уваги іншого майна. Причому, з них 200 кіп йому залишився винним патрон монастиря Ольбрихт Ласький, другий чоловік Беати Костелецької¹⁴. Позаяк урядування о. Йоана було недовгим, то, вірогідно, він перед тим був далеко не бідною людиною, хоча право розпоряджатися монастирськими володіннями могло зробити його ще заможнішим. Незважаючи на наявність маєтків, обитель у 1571 р. мала лише

невелику дерев'яну Троїцьку церкву і “przy niey w bok kaplicu drzewnianu założenia Świętego Dimitra, budowanie stare”¹⁵.

У 1574 р. князь Василь-Костянтин Острозький виборов права на батьківські маєтки і почав перебирати їх під свою опіку. В цьому ж році він відібрав Чернчицьку обитель від Миколая Дорогостайського, а в 1575 р., за скаргою ігумена Михаїла (Джуса), його “з оного монастыра Дерманского гвалтовне з спокойного держаня, от всего статку и маетности моее, выбил и выгнал”, передавши обитель “до рук Ивану Федоровичу, которого над тым монастыром приложил”¹⁶. Як зазначив І. Малишевський, той отримав монастир як “пожалование от князя в виду предстоящих трудов его – друкаря – по книгопечатанию”¹⁷. І. Мицько стверджує, без джерельної аргументації, що Іван Федоров залишався “державцею” обители й тоді, коли переїхав до Острога “керувати друкарнею, принаймні до 1585 року”¹⁸. Не знаємо, як щодо 1585 р., а під 1580 р. (травень) в одному сумарії згадано лист В.-К. Острозького “do drukarza Ostrogskiego, rzeby bojarow bieleaszowskich od robot uwolnil y na wojne gotowemi byc roskazał”¹⁹. Маємо низку скарг на Івана Федорова у зв'язку з нападами монастирських підданих на сусідні маєтки під 1576 р. Те, що скаржилися на посесора монастиря, а зазвичай у таких випадках позивали настоятеля, і брак свідчень у цей час про дерманських ігуменів дають підстави для припущення щодо їх відсутності впродовж певного періоду. Відзначимо, що в згаданих документах Івана Федорова названо монастирським “справцею” і “державцею”, а також “служебником” В.-К. Острозького.

У 1576 р. в Острозі почав діяти науково-видавничий гурток, заснований В.-К. Острозьким для підготовки до друку першої Біблії церковнослов'янською мовою, що й було успішно реалізовано в 1581 р. В Острозькій друкарні впродовж 1578 – 1612 рр. побачив світ ряд книг (відомі 24 позиції)²⁰. Однак на початку XVII ст. ця діяльність починає занепадати, на думку Н. Яковенко, “у зв'язку зі збайдужінням надто похилого віком князя Василя-Костянтина” († 1608 р.)²¹, у результаті чого друкарню перенесли до Дермані.

У 1602 р. сталася важлива подія в житті монастиря – його патрон кн. Острозький запровадив тут спільну форму чернечого життя²². Невідомо, як довго ченці дотримувались правил цього статуту та чи відмовились вони від приватної власності. Так, архімандрит Ісайя (Балабан) позичив у Яна Жоравницького 1300 золотих (запис від 15 січня 1611 р.), які мав повернути в цьому ж році²³, 80 мац “меры луцкое” жита, із розрахунку 4 золотих за мацу (запис від 1 березня 1614 р.), повинен віддати в наступному році²⁴, 300 золотих (запис від 8 грудня 1615 р.), зобов'язався повернути в 1616 р.²⁵. Відомо також, що 9 червня 1615 р. цей архімандрит мав віддати 150 золотих Якубові Островському, але не зробив цього²⁶. У листопаді 1616 р. відбувся судовий розгляд скарги Абрама Новоселецького на Ісайю (Балабана), який не повертав позичені 80 золотих. Суд ухвалив рішення на користь А. Новоселецького і відповідач мав заплатити йому разом із штрафом 240 золотих²⁷. За записом 8 червня 1618 р., архімандрит разом з кн. Михайлом Пузиною свідчили, “иж ку пилной а гвалтовной потребе нашой позычили” терміном на рік 300 золотих у дубенського єврея “Шломы Лейзеровича”²⁸. Відзначимо, що в усіх наведених записах не згадані ані монастир, ані ченці, отже, майже напевно це були приватні справи настоятеля.

У результаті поділу маєтків між синами В.-К. Острозького, 1603 р. обитель перейшла під спільну владу Олександра і Януша, але перший з них помер у цьому ж році, тому Януш залишився одноосібним власником монастиря, хоча, як побачимо далі, права на нього зберегли також нащадки Олександра. Так, в 1609 р. саме він підтвердив право

ченців на володіння церковними селами, а в 1612 р. заборонив якомусь Прокоповичу “wtrącas się w rządy” монастирських сіл²⁹. У 1618 р. Януш Острозький скаржився на панів Пшетицьких “o gwałtowne naiechanie na dobra Dermani, Kunin a Korszow z towarzystwem, zabranie modo indebito stacyi, wyciąganie trybutow, branie obytkow, zboz”³⁰, а в наступному, 1619 р., князь писав до Станіслава Тжечецького (у 1633 р. він був старостою князівських маєтків, ймовірно, в зазначений час також), щоб той підданим дерманського настоятеля Ісайї (Балабана) “krzywd nie czyni”³¹. Ще в 1597 і 1602 рр. князь В.-К.Острозький затвердив за монастирем його маєтки: Білашів, Дермань, Коршів, Кунин і половину Малого Мізоча (Мізочика)³², а в 1609 і 1618 рр. князь Януш підтвердив право ченців на володіння ними³³. Отже, бачимо певну підтримку монастиря з боку римо-католика Януша Острозького, хоча і не варто її перебільшувати. В усякому разі нам не відомі випадки пожертв на користь обителі, зроблені цим князем. Навіть у заповіті 1619 р., у якому він відписав значні грошові суми католицьким монастирям і церквам, Дерманську обитель не згадано, лише зазначено, що все, чим з давніх часів володіють православні **церковні установи????** князя, “у па со право pokazą, ma bydz wszystko przywrocono y do posesseyi puszczone”³⁴.

Після смерті Януша Острозького в 1620 р. його спадкоємцем став онук князь Франциск Заславський (1-й Острозький ординат), якого впродовж 18 – 25 липня 1621 р. возний “увязал” у володіння успадкованими маєтками. Невдовзі стався інцидент. За скаргою 12 травня 1622 р. Олександра Кальнофойського, небожа дерманського архімандрита Олександра (Путятицького), на світанку 8 березня цього ж року озброєні люди, “не дбаючи нічого на ордынацію” померлого Януша Острозького, “од которого стрый сведчучогосе права и наданя правные за заслуги свое на тоє архимандрыцтво и маєтности, до него належачие, мел”, захопили настоятеля в монастирському селі Кунин. Нападники його “збили, змордовали и стричками обычаєм татарским звезавши”, відвезли до обителі, де до цього часу у “везеню тримають”. Причому, в Олександра (Путятицького) відібрали “шкатулу” з грошима і документами, серед яких були “на то архимандрыцтво Дерманское правные листы” Януша Острозького. У скарзі згадано свідчення возного, який “за реквизицією” О. Кальнофойського їздив до монастиря і бачив архімандрита, “седячого в ыздебце за вартою у везеню”, який розповів, що його “поймал люд чыйс насланный”, відібрали майно і не хочуть звільнити³⁵. Подальший перебіг подій нам не відомий, але після цього інциденту свідчень про настоятеля Олександра (Путятицького) ми не віднайшли, а через півтора місяця бачимо нового дерманського архімандрита – Єзикіля (Курцевича). На нашу думку, причина конфлікту полягала в тому, що після смерті Януша Острозького новий патрон монастиря хотів позбутися архімандрита Путятицького, який, імовірно, не погодився піти добровільно, тому його змусили це зробити. Звернемо увагу на те, що настоятеля разом з майновими документами (“квиты, записы, права”) схопили не в обителі, а в монастирському селі. Повертаючись до князя Франциска Заславського відзначимо, що він помер наприкінці 1622 р. і через кілька днів після цього, а саме 24 грудня, возний передав усі володіння його братові Владиславу-Домініку (2-й Острозький ординат), “яко дедичу”, і белзькому воеводичу Рафаїлу Лещинському, “яко опекуну”, серед яких згадані “манастыр и село Дерман”, а також Білашів, Коршів, Кунин і Малий Мізочик³⁶. Патроном обителі залишався також і батько Франциска та Домініка – князь Олександр Заславський († 1629 р.).

У 1627 р. виникла конфліктна ситуація між кн. Анною-Алоїзою Острозькою, віленською воеводиною, та її двоюрідним племінником князем Домініком Заславським. 31 грудня

вона позивала його у зв'язку з тим, що він, ігноруючи дільчий запис між Олександром і Янушем Васильовичами Острозькими (“взглядом добр всіх учиненный”), в якому визнавалося “сполное подаване” дерманського архімандрита, не порадившись з нею, в 1627 р. “превелебного отца Максима Смотрицкого на архимандритство чернецкое до монастыря Дерманского презентовал и оному монастыр з добрами до уживаня подал”³⁷. Пізніше княгиня Анна-Алоїза таки відстояла свої права на монастир. 27 грудня 1633 р. возний, “по зостю з того света велебного” архімандрита Мелетія (Смотрицького), “панюю воеводиную виленскую, сполную коляторку з яснесоветоным княжатем его милостю Домиником на Острогу Жаславским” в монастир з його маєтками “ввязал и до посесии истотное подал”³⁸.

Відомо, що в час урядування Мелетія (Смотрицького) обитель перейшла до унії. М. Грушевський зазначав з цього приводу, що, за версією Якова (Суші), Мелетій, розуміючи безнадійну втрату свого авторитету серед православних після привезення ним патріарших листів про ліквідацію ставропігії братств, звернувся до князя О. Заславського щодо отримання місця дерманського настоятеля. Начебто, князь висунув умову таємного визнання унії. Офіційно М. Смотрицький мав залишатися полоцьким православним владикою. 23 лютого 1627 р. Мелетій (Смотрицький) погодився і передав О. Заславському, щоб той погодив його перехід до унії з митрополитом Йосифом (Рутським), який незадовго перед тим був проти цього³⁹. Пізніше в “Екзетезисі” (1629 р.) М. Смотрицький відкидав звинувачення на свою адресу, згідно з якими він прийняв унію лише через амбіції і матеріальну зацікавленість⁴⁰. У листі від 6 липня 1627 р. до Папи Урбана VIII він повідомив про своє навернення в унію⁴¹, але ще деякий час залишався православним. Так, у серпні 1628 р. Мелетій брав участь у Київському православному соборі, який визнав його “Апологію” єретичною. 8 вересня цього ж року датована “Протестація” Мелетія (Смотрицького), спрямована проти Київського собору, а в листі від 28 вересня до Лаврентія Древинського він висловлював незгоду щодо звинувачень на його адресу з приводу переходу до унії⁴².

На нашу думку, навіть за умови таємного навернення М. Смотрицького в унію, Дерманська обитель у цей час залишалася православною. Як слушно зазначив І. Мицько, православні здійснили спротив запровадженню унії в монастирі, особливо гострим, затяжним був опір підданих дерманського маєтку. Селяни навіть перестали визнавати духовні права архімандрита-уніата, припинивши виконувати деякі феодалні повинності. Не допоміг М. Смотрицькому і грізний універсал О. Заславського до підданих від 20 січня 1628 р. Так само, не вгамував селян і виданий через два роки універсал вже Д. Заславського. Князь жорстоко розправився з непокірними: “ватажки були повішені, а селяни піддані принизливим карам”⁴³. Лише таким шляхом князь примусив їх скоритись.

Залишається незрозумілим, звідки просочилася інформація про страту ватажків і принизливі покути, адже в цитованому листі згадується лише погроза страти⁴⁴. Водночас, якщо лист датовано січнем 1628 р., то селянське заворушення мало початися як мінімум наприкінці 1627 р., а скоріш за все, ще раніше. Отже, чи існують підстави говорити про перехід Мелетія (Смотрицького) до унії 1628 р.? Інше питання: що розуміти під “buntom”? У листі князя Владислава Заславського від 20 лютого 1630 р. з цього приводу зазначено: монастирські піддані “wazyli się swowołnie, mimo swojej własnej domowej swieszczenniki u inszych postronnych popów dziatki swę krzcić, szluby brać u pogrzebać умерлę po pogańsku bez swieszczennika”. Далі князь пише, що на прохання архімандрита, “tę winę wam odpuszcilem y ten grabiez wam oddać pozwolilem”. Отже,

провина монастирських підданих полягала в тому, що вони позбавили “своїх” священників частини прибутків. Беручи до уваги те, що місце парафіяльного священника власники маєтків нерідко передавали певним особам як нагороду за службу⁴⁵, поведінка підданих не могла не викликати негативної реакції у Домініка Заславського, яку до того ж посилював сам факт спротиву його наказу. Однак, чому частина монастирських селян відмовилась здійснювати релігійні відправи у своїх священників – це вже інше питання. Відзначимо, що у вересні 1637 р. князь писав до острозького старости, а також війтів містечок і фільварків, “w trakcie Ostrozkim będących”, про необхідність підданам цих населених пунктів для поширення унії “na każdą niedzielę u święto wszystkie w swoich parafialnych cerkwach bywali”, а порушники щоразу мали давати до церковної “skrynki” шість литовських грошів⁴⁶. Щоправда, цей наказ датовано 1637 р., а за десять років до того ситуація була дещо іншою.

Можливо, згаданий у 1628 р. “bunt” був не стільки боротьбою проти унії (для категоричного заперечення релігійного чинника у нас немає підстав), скільки спротивом монастирських підданих, що слухали як “lud woienny”, намаганням архімандрита повернути їх у “ciągłą służbę”. Ми вже згадували розпорядження кн. В.-К. Острозького до Івана Федорова (1580 р.), щоб той білашівських бояр від “robot uwolnił u na woynie gotowemi byc rozkazał”. В одному сумарії під 1584 р. міститься запис: “Naznaczenie dwoch haydukow z Kunina u Korszowa do czasu xiążenia Kastantego, wojewody kijowskiego”⁴⁷. Відомо, що в 1612 р. дерманський настоятель Ісайя (Балабан) дав своєму стрільцеві кунинський ґрунт, за що той мав “повинност, на него належачую, полнити и служити ведлуг повинностей давных”⁴⁸. 20 лютого 1630 р. датовано розпорядження князя Домініка Заславського, зроблене на прохання архімандрита Мелетія (Смотрицького), в якому “tych wszystkich poddanych, ktorzy iuz po zywocie sławney pamięci Xcia JMCI Krakowskiego [кн. Януш Васильович Острозький, † 1620 р. – С. Г.] w lud służyły woienno, w strzelce u hayduki są wyłączeni, monasterowi memu w Dermaniu znow przywracan u ciągłą służbę, jak służyli pierwey”⁴⁹. Під цим же 1630 р. у сумарії згадано “zesłanie komissarzow od JOXJM Władysława Dominika dla approbowania u przywołania tymze chłopom, aby ciągłą służbę monasterowi Dermanskiemu, tak jako u dawnych czasow odbywali, kрім 11 стрільців і 2 гайдуків, які до оbozu wyprawieni bywali” (можливо, йдеться про лист від 20 лютого 1630 року)⁵⁰.

Отже, монастирські піддані, які служили стрільцями, не хотіли знову ставати “chłopami” й влаштували “bunt”. Деякі подробиці про нього знаходимо в документі (без початку і закінчення), який містить огляд перебігу подій цього заворушення. Так, під 1631 р. зазначено, що, коли “strzelcy Dermanscy u Kunintcy, do poddanstwa obowiazani, bunt w tych wsiach rozpoczełi, Xze Dominik Zasławski zesłał do X. Biskupa Kijowskiego, kotry bunty chłopskie zauspokoil i niedawno wpisanim strzelcom w służbie woienną, robotę ciągłą odbywac klasztorowi kazał”⁵¹. Із запису 1635 р. дізнаємося, що після того, як “przywroceni do poddanstwa klasztornego strzelcy zauspokoili się”, князь Владислав-Домінік призначив комісію, яка стрільців і гайдуків з монастирських маєтків, набраних до воєнної служби при князеві Янушеві Заславському, повернула у підданство архімандритові Йоану (Дубовичу) і “ciągłą robotę odbywac nakazała”. Зазначено, що селяни з Білашова були зобов’язані “do dawania czynszu podwod klasztorowi”⁵². У декреті від 13 травня 1635 р. “komissarze”, призначені кн. Домініком Заславським “na uznania poddanych monastyrskich, to iest strzelcow u haydukow z tey ze włosci Dermanskiej na usługi Rzeczypospolitey u xiążenia jego mosci Janusza Ostrogskiego, kasztelana krakowskiego, obroconych”, свідчили, що після смерті кн. Януша до стрільців

і гайдуків було “przyczyniono” більше монастирських підданих, ніж мало бути згідно “liczby starinnoy”, тобто, 11 стрільців і 2 гайдуки. Стільки й залишили, а інших монастирю “pruwrasamy”⁵³. Наступного, 1636 р. “druga komissyia” підтвердила зазначену чисельність “w saley włosci Dermanskiey”⁵⁴.

У “decyzyi” (1636 р.) комісарів у зв'язку зі скаргою білашівських, коршівських і кунинських стрільців і гайдуків на архімандрита Йоана (Дубовича), який їх “od służby oddaliwszy, do oddania robot przy inszych poddanych przyciągnął”, наведена відповідь настоятеля: згідно зі “starem zwyczajem”, має бути 11 стрільців і 2 гайдуки, “a inszych na raz tylko było do obozu wzięto, ale potym onych od tey służby uwolniono”⁵⁵. Декретом від 13 листопада 1637 р. кн. Домінік Заславський затвердив саме таку чисельність, інших монастирських підданих від “służby woienney uwalniamy u onych do robot zwyczajnych przyłączamy” (як і раніше, вони мали давати архімандритові чинш 18 зол.)⁵⁶. Відзначимо також згаданий під 1640 р. у сумарії мандат кн. Заславського “o przywroceniu monasteru Dermanskiemu poddanych na służbe wojenną, po zeysciu Hcia Wojewody Krakowskiego zabranych” [ймовірно, мовиться про краківського каштеляна, тобто кн. Януша Васильовича Острозького. – С. Г.]⁵⁷. Маємо свідчення Станіслава Тжечецького, який за наказом кн. Заславського 12 січня 1644 р. був у монастирі, де, зібравши “wszystki gromadi” вислухав обидві сторони у справі “o krzywdy przeciwko” архімандрита Йоана (Дубовича) від монастирських підданих і “nakazałem aby robotę według praw dawnych odprawowali”⁵⁸. М. Петров писав свого часу, що в 1644 р. монастирські піддані скаржилися згаданому С. Тжечецькому на архімандрита Дубовича, але скарга була кваліфікована як бунт і позивачів зобов'язали виконувати роботи з повинностями згідно з давніми розпорядженнями⁵⁹. Останнє відоме нам свідчення про “стрілецький бунт” датовано 1670 р., коли новопоставлений дерманський архімандрит Кипріян (Жоховський), у зв'язку з тим, що гайдуки і стрільці “nieprzestawali buntować poddanstwa”, створив комісію, яка підтвердила рішення своїх попередників у 1636 р., “naznaczających” 11 стрільців і 2 гайдуків “w saley włosci Dermanskiey”. Ухвалу затвердив тогочасний власник монастиря князь Олександр Януш Заславський⁶⁰.

Повертаючись до листів князів Олександра і Владислава-Домініка Заславських (відповідно під 1628 і 1630 рр.) щодо “buntow” монастирських підданих, варто зазначити, що вони, ймовірно, пов'язані не з боротьбою проти запровадження унії в Дерманській обителі, а з непокорюю у зв'язку з небажанням стрільців повертатися до виконання звичайних “ciągłych” повинностей. Завершуючи розгляд цього питання, наведемо запис від 1 січня 1638 р., де згадано монастирського підданого, який, “будучи пушкаром монашyrским и громадским, маючи в mocy своєї стрелбу, пороху и иншие потребности, стрелбе належачие, то потаемне, ку шкоде громадское с цекавзу марне распорошивши, проч ободва з маткою своєю пошли”⁶¹. З листа кн. Олександра Заславського від 1630 р. дізнаємося про “бунт” підданих його іншої обителі, однак він був пов'язаний винятково із спротивом збільшенню податків.

За архімандритства Мелетія (Смотрицького) патрони монастиря не забували про Дерманську чернечу спільноту. Так, князь Олександр Заславський, запрошуючи в 1627 р. цього настоятеля, підтвердив право обителі на всі її маєтки і наказав своїм дубенським лісничим не перешкоджати ченцям брати дерево на монастирські потреби⁶². У 1630 р. кн. Домінік Заславський на прохання архімандрита підтвердив привілеї свого батька щодо монастирських володінь та звільнення церковних підданих від замкових робіт і “wszystkich powinności urzednika Dubna”⁶³. Водночас, нам не відомі пожертви монастирю ґрунтів, грошей або рухомого майна від цих князів.

Згадаємо ще два документи, пов'язані з настоятелем Мелетієм (Смотрицьким). Так, 9 серпня 1629 р. на нього від імені всіх духовних і світських Віленського Свято-духівського братства скаржився Йосиф (Бобрикович), “старший ректор” братського монастиря, “о то, иж он часов розных, а найбарзій едучи на погреб до Борколабова зошлоє єє млсти кнегини Соломирецькое, а будучи еще на тот час з ними єдного вызнаня и спулмешканцем общежителным до того монастыра пострижоным”, позичив багато церковного начиння “и книг немало грецких и латинских теолоицких”. Коли братчики нарешті попросили повернути це все, відповідач їх “обетницами толко кормячи и дотол их при себе затримал”⁶⁴. Ще й через рік після скарги позивачі не отримали своє майно: 10 липня 1630 р. возний їздив до патрона Дерманського монастиря кн. Домініка Заславського та архімадрита Мелетія (Смотрицького) з цього приводу⁶⁵. Подальший перебіг подій нам невідомий. 25 вересня 1629 р. стався інший інцидент. Як скаржився возний Миколай Поневиський на дерманських архімадрита і урядника, зазначеного дня він відніс судові позови (їхній зміст не вказаний) Мелетію (Смотрицькому) і віддав їх уряднику, а той “чили ж з домыслу своего, оного без даня жадное причины, впрод золживши и зсоромотивши”, а потім позивача “били, посекали”, після чого з монастиря “за браму на шию выпхнули, зачим право посполитое и уряд их возновский безпеченством згвалтили”⁶⁶.

Після смерті Мелетія (Смотрицького) наприкінці 1633 р. дерманським архімадритом став Йоан (Дубович). Січнем 1634 р. датовано лист київського унійного митрополита Йосифа (Рутського), в якому зазначено, що Йоана “stanowumo nastoiatelem toie obyтели”. Документ містить цікаву інформацію про монастир. Так, митрополит зазначав, “zeby budowanie monastyrskoie, przez antecessora jeho w P. Boze [...] murom zaczoie, murom koncennoie było, takze mury, ktoroie kolo toho mohastyra zdawna od kniazat jeh ms Ostrogskich postawleny sut, zeby przez nego opravowany były iakoby toie swetoie mysce meło swoju obronu protyw nieprzyiatelewi kresta swiateho”. В обителі можуть мешкати стільки ченців, скільки дозволять їй прибутки. У листі згадані правила чернецого життя, типові для кіновії, запроваджені в монастирі ще в 1602 р., і яких, скоріш за все, не дотримувалися. Зазначено також, що черниці заснованого кн. Владиславом-Домініком Заславським в селі Розваж монастиря (поблизу Острога) підпорядковані дерманському архімадриту (“pod rad u sprawowanie”) ⁶⁷.

Про настоятеля Йоана (Дубовича) відомо небагато. Не все зрозуміло з його конверсією в римо-католицизм. Невідомо також, як довго він залишався архімадритом, залишається під питанням і точна дата його смерті. Тут згадаємо кілька записів у справах, пов'язаних з цим настоятелем, які допоможуть нам краще зрозуміти деякі аспекти функціонування монастиря. Так, у 1640 р. о. Василій Криницький⁶⁸ за дорученням унійного митрополита Рафаїла (Корсака) поїхав до Шаргорода. Під час подорожі, 15 червня “вступил по потребах до Дерманя, до єго мл отца Дубовича, архімадрита тамошного”. Раптом з монастиря вибігли кілька світських осіб і почали ображати возного Філона Стрибиля, який супроводжував Василя Криницького, а потім самого позивача, “особу духовну, безпеченством вшеляким обвированую, идучого до господи своеє на село, где кони и коляса стала с килко гайдуками и хлопами неведати єсли з росказаня помененого отца Дубовича чили з власного домыслу своего, виолентер нападши з шаблями, киями и обухами”. Закінчилося все тим, що його побили і пограбували⁶⁹. Під час іншого інциденту постраждав уже дерманський чернець. Так, у 1640 р. монастирський “каплан і економ” Лаврентій (Нозолевський) позивав Григорія Угловича, який, “вступивши на аренду” дерманську, побив позивача⁷⁰. Відомо, що в квітні

1643 р. Г. Углович скаржився на архімандрита Йоана (Дубовича) “в справе грабеж речей певных, в позве меновите выражоных, под час мешканя актора в Дерманю сталый”⁷¹. Цікаво, що передувало, побиття чи пограбування, але брак свідчень залишає місце лише для припущень.

Землеволодіння

Село Білашів. Монастир отримав його наприкінці XV ст.: 24 грудня 1511 р. кн. Януш Михайлович Сангушко з дружиною Настасією (донькою Семена Олізаровича Федьковича) підтвердив запис свого тестя, який свого часу за 30 “kop szerokich groszy” купив Білашів у кн. Юрія Васильовича Заславського⁷² і перед смертю († бл. 1496 р.) “записал тоє именьє в тых пенязях” Дерманському монастирю за умови, що діти кн. Юрія Заславського можуть за цю ж суму грошей викупити маєток⁷³. Заповіт пана Олізаровича нам не відомий, про нього дізнаємося із запису кн. Сангушка, а в кількох сумаріях згадана королівська конфірмація в 1544 р. цієї духівниці⁷⁴. Пізніше з цього приводу виник конфлікт. Як скаржився кн. Кузьма Іванович Заславський, його дід, кн. Юрій Васильович, віддаючи доньку заміж за Семена Олізаровича, мав дати віно в розмірі 30 кіп литовських грошів, однак не мав такої суми готівкою, а тому передав у володіння зятя Білашів до того часу, поки його син, кн. Іван Юрійович, не викупить село. Той помер, так і не зробивши цього, а у позивача виникли складнощі при спробі повернути маєток. Король Зигмунт I листом від 29 червня 1537 р. наказав кн. Іллі Острозькому згадану грошову суму “на тот монастыр взяти, а того именя князю Жеславскому поступити”⁷⁵. Імовірно, на прохання кн. Острозького у зв’язку з цим конфліктом у 1555 р. кн. Януш Михайлович Сангушко з дружиною підтвердили право Дерманського монастиря на володіння Білашевом⁷⁶. Не знаємо обставин, але Білашів залишився серед церковних володінь. Можливо, саме зі згаданим конфліктом пов’язаний судовий позов, переданий у 1594 р. кн. Василеві-Костянтину Острозькому “в жалобе” кн. Януша Янушовича Заславського (онук Кузьми Івановича) “о имене Белашов”⁷⁷.

До кінця XVI ст. свідчення про цей маєток знаходимо, переважно, у пізніших сумаріях. Так, під 12 травня 1542 р. згадано розподіл володінь між “xiężną Iliną, matką, a Elźbietą, corką [тут помилка, має бути Галшка. – С. Г.], Ostrogskiemі sporządzone, w ktorым dobra Kunin, Korszow, Derman, Hlinsko, Biłaszow kładą się za cerkiewne”⁷⁸, а під 29 вересня 1644 р. – підтвердження Зигмунтом I права монастиря на володіння Білашевом⁷⁹. Зі скарги нареченого луцького владика Марка Жоравницького дізнаємося, що в серпні 1561 р. монастирські піддани з Білашова (8 осіб) та Дерманя напали на Точивки, маєток церковного боярина позивача Гришка Сестрина⁸⁰. Під 1571 р. Білашів названо монастирським селом разом з Глинським, Дерманем, Коршевом і Кунином⁸¹. В іншому сумарії (перелік документів, пов’язаних з правом монастиря на землі) під 1571 р. згадано інвентар, згідно з яким монастирськими маєтками були “Derman, Kunin, Korszow y inne”⁸². У 1576 р. Йосиф (“Єско”) і Василь Млиновичі Спасовські позивали “Ивана Друкара [Ивана Федорова. – С. Г.], справцу манастиря Дерманского”, який 2 квітня “за властным росказанем воеводы киевского [кн. Василя-Костянтина Острозького. – С. Г.], пана своего”, наслав монастирських підданих (згадані білашівський і кунинський “атамани”) на маєток позивачів⁸³. У кількох сумаріях зазначено, що в 1597 р. кн. Острозький затвердив за монастирем села Білашів, Дермань, Коршів, Кунин і половину Малого Мізочика⁸⁴. Під 9 липня 1602 р. згадано привілей цього ж князя аналогічного змісту⁸⁵.

У дільчому акті 1603 р. між синами кн. Василя-Костянтина Острозького згадані “manastyr Derman i sioło Korszow, sioło Kunin, sioło Małego Mizocza połowica, Biłasow”⁸⁶. Аналогічна інформація міститься і в деяких сумаріях⁸⁷. Князь Януш Васильович Острозький, який після смерті в 1603 р. свого брата Олександра фактично став одноосібним власником монастиря, 27 листопада 1609 р. підтвердив право ченців на володіння Білашевом, Дерманем, Коршевом, Кунином і половиною Малого Мізочика⁸⁸.

В актових книгах знаходимо свідчення про інциденти, пов’язані з монастирськими маєтками. Так, 18 вересня 1611 р. архімандрит Ісайя (Балабан) скаржився на слугу пана Федора Вільгорського, який, “приехавши до села Белашова, маєтності церковное, до архимандрыта дерманского належачой”, місцевого підданого, стрільця, без пояснення “окрутне а немилостиве забил и замордовал, из живого мертвого учынил”⁸⁹. У грудні 1618 р. возний був у білашівських і кунинських лісах у зв’язку із скаргою кн. Януша Острозького на Яна Копистенського, чий піддані з Княгинина їх “спустошыли и праве внивеч обернули”⁹⁰.

Сумарії містять згадки про записи під 1618, 1622, 1627 (інвентар, складений при передачі обителі архімандритові Мелетію) і 1629 рр., які перераховують монастирські маєтки: Білашів, Дермань, Коршів, Кунин і половина Малого Мізочика⁹¹. Під 1630 р. маємо лист Мелетія (Смотрицького), яким білашівським підданим дозволялося не відпрацьовувати в Дерманському філварку, бо в Білашеві його не було, а замість цього виконувати певні повинності⁹².

Під 1641 р. фіксується конфлікт архімандрита Йоана (Дубовича) з кн. Домініком Заславським: настоятель скаржився з приводу “wycisnienia z dobr Hlinska, Białoszowa, ро́łowу Kunina i dworzyszcz kilku w Korszowie”⁹³. Правда, у запису про цей інцидент в іншому сумарії Глинське не згадано⁹⁴. Навряд чи в 40-х рр. XVII ст. обитель володіла Глинським, а згадки про нього в деяких пізніших сумаріях пов’язані, ймовірно, з боротьбою за монастирські села, коли кожна сторона намагалася довести, що з давніх часів певний маєток належав саме їй. В усякому разі, архімандрит Йоан (Дубович) у 1643 р. заініціював до володимирських гродських книг протестацію “о експулсію” 23 листопада 1641 р. “з половици села Кунина, села Белашова и килку дворисч в селе Коршове”⁹⁵. Про цей конфлікт маємо також кілька згадок під 1643 р.⁹⁶ і в одному сумарії зазначено, що причиною непорозуміння була передання в 1641 р. кн. Заславським Білашева і половини Кунина в посесію панові Радлінському⁹⁷. Згадано також трибунальський декрет (1643 р.) у зв’язку з відібранням князем у 1641 р. Білашева, Глинського, половини Кунина, двох підданих і чотири “дворисча” в Коршеві⁹⁸. Брак документальних свідчень не дозволяє напевно з’ясувати, які монастирські села Домінік Заславський передав в орендове/заставне володіння без урахування інтересів чернечої спільноти. Найбільше довіри викликає, зрозуміло, згадана протестація, занесена до актових книг, щодо “експулсії” Білашова, половини Кунина і кількох дворів у Коршові. Чим закінчився конфлікт – невідомо.

Відзначимо також згадку про скаргу в 1643 р. архімандрита на князів Корецьких з приводу відібрання Білашева⁹⁹. Інших свідчень про цей конфлікт ми не віднайшли. В той же час, до кінця досліджуваного періоду маєток залишився монастирським: у березні 1651 р. кн. Владислава-Домініка Заславського названо дідичем, а настоятеля Йоана (Дубовича) з усіма ченцями – “посесорами добр села Дерманя, Кунина, Коршова, половици Малого Мизочыка и села Бялошева”¹⁰⁰. У такому статусі село згадується й значно пізніше, наприклад, під 1673 і 1755 роками¹⁰¹. Однак запис про передання в 1646 р. архімандритом Йоаном (Дубовичем) білашівської корчми в орендне

володіння терміном на три роки (разом з іншими монастирськими корчмами, млинами, броваром за щорічні 1800 золотих) містить інформацію, що в цей час “*xiąże Jmc pan wojewoda Siendmirski [кн. Домінік Заславський. – С. Г.] siało Biełasow ze wszystkimi pozytkami y arędą na siebie obrocil*”. Зазначено, що поки орендарі не отримують корчму в Білашеві, вони мають давати лише 1600 золотих на рік, до того ж, “*względem wymiaru zwyczajnego z Biełasowa piętnascie macy starey miary, ktory to wymiar przed tym biełasowcy arędarzom dawali, powinien im będą na kozdy rok z gumna monasterskiego po dwadziescia kop zyta w snopach dawac, a gdy znowu Jmc xiąże przywroci do monasteru Biełasow, tedy iednak biełasowcy powinni będą wymiar zwyczajny arędorzam dawac*”¹⁰². У віднайдених свідченнях про збирання архімандритом побору в 1649 – 1651 і 1653 рр. перераховані всі монастирські маєтки, за винятком Білашева (див., наприклад, “Село Дермань”, “Село Коршів” та інші). Брак свідчень не дозволяє щось твердити з цього приводу, але, ймовірно, Білашів у цей час перебував у посесії і саме “державця” був відповідальним за збирання і сплату податків.

Маємо кілька свідчень щодо чисельності населення в Білашеві та їхніх повинностей. У 1571 р. 15 підданих платили чинш по 30 грошів, давали 6 відер меду і десятину з овець (“*od dwudziestu iedne*”). Повинні були працювати один день річно у полі (жати) і “*koniem służyć*”, де накаже настоятель монастиря. Крім цього, до замку давали “*wołowszczyzny*” по 6 грошів з вола, “*prochowego*” і “*strożowego*” – по два гроші, до того ж мали спорядити двох коней для військової служби. Згадані також два “*podsusiedki*”, які робили те, що їм скажуть. Отже, загалом у 1571 р. у Білашові нараховувалося 18 підданих¹⁰³. У 1583 р. кн. Василь-Костянтин Острозький заплатив побір з 18 димів¹⁰⁴. Однак складно сказати, чи в цьому випадку йдеться про церковний маєток, чи інше село з такою ж назвою, власниками якого були князі Острозькі. У 1604 р. у монастирському Білашеві збирали такий побір: 35 підданих платили по 12 грошів, три стрільці – по 24 гроші, два гайдуки – по 12 грошів і 12 “*podsusidkow*” – по 6 грошів, усього 22 золотих і 23 гроші¹⁰⁵. Згідно з тарифом подимного, у 1629 р. тут нараховувалося 26 димів¹⁰⁶. Іншу кількість знаходимо у свідченні “*robotnego*” Райка Бабица з Дерманя, підданого кн. Домініка Заславського, “*a dzierzawy*” архімандрита Мелетія (Смотрицького), про “*oddanie podumnego*” в серпні 1629 р.: 94 дими (47 золотих), а також “*dym karczemny*”¹⁰⁷. В “юрарменті” підданих Білашева від 4 липня 1640 р. зафіксовані 82 дими і зазначено, що 12 “*халуп*” згоріли¹⁰⁸, хоча тут майже напевно згадано не монастирське село, а маєток князів Острозьких.

Село Глинське. Дослідник О. Фотинський наводить копію привілею від 10 червня 1496 р. великого князя литовського Олександра про передання цього маєтку кн. Костянтинові Івановичу Острозькому¹⁰⁹. Хоча, двір Глинське разом із селами Дермань, Коршів і Кунин та іншими згадані серед володінь, наданих у 1497 р. кн. К. І. Острозькому “за службу”¹¹⁰. Відомо, що мандатом від 24 липня 1499 р. великий князь наказав кн. Марії Семеновій Ровенській повернути Глинське, придбане без його дозволу, кн. Острозькому¹¹¹. Отже, церковним село стало вже після цього. Деякі дослідники вважають, що монастир отримав цей маєток, а також Дермань, Коршів і Кунин, до 1512 р., але пізніше обитель замість Глинського отримала Мізочик¹¹². За браком свідчень складно щось твердити з цього приводу, однак передання села чернечій спільноті кн. Костянтином Івановичем Острозьким виглядає цілком вірогідним, до того ж в одному сумарії про це міститься згадка¹¹³. Більшість відомих нам свідчень про монастирський маєток Глинське знаходимо в пізніших сумаріях. Наприклад, під 1542 і 1571 рр.,

а також у записах 1641 і 1643 рр., пов'язаних з конфліктом між архімандритом Йоаном (Дубовичем) і кн. Владиславом-Домініком Заславським (див. "Село Білашів").

Маємо кілька свідчень в актових книгах щодо належності села кн. Василеві-Костянтину Острозькому. Так, 1579 р. уповноважений князя скаржився у зв'язку з тим, що 28 лютого "жолнере роты его мсти пана Яна Зборовского, гетмана полного коронного, наславши mocno гвалтом на имене княжати его мсти, пана моего, на село Глинск"¹¹⁴. У січні 1593 р. згадано "именя княжати его милости пана воеводы киевского Глинска"¹¹⁵. В дільчому акті 1603 р. між синами кн. В.-К. Острозького Глинське серед монастирських маєтків не згадане¹¹⁶. У 1604 р. "бывший" волинський поборця Лаврентій Древинський позивав Василя-Костянтина Острозького, "яко держачим", і його сина Януша разом з нащадками іншого сина Олександра, "яко дедичами добр", з яких не заплатили "чопового побору" за 1602 р., у тому числі 70 золотих з Глинського¹¹⁷. Однак наведені записи не дають відповіді на питання щодо належності цього села монастирю.

На нашу думку, найбільш вірогідним виглядає такий перебіг подій: маєток наданий обителі кн. Костянтином Івановичем Острозьким на початку XVI ст., а в останній чверті цього сторіччя відібраний кн. Василем-Костянтином Острозьким (міркування щодо кількох згадок у сумаріях про Глинське під 1641 р. наведені при розгляді села Білашів).

У 1571 р. у монастирському селі Глинське згадані 15 "dworzyszcz", 8 "róldworzyszcz" і 2 "trzeciny dworzyszcz", всього 56 підданих. З "дворища" давали по 30 грошів, чотири маці вівса і чотири курки. Крім цього, по одному дню в річно мали орати і косити, а також двічі на рік надавати підводу¹¹⁸.

Село Дермань. Ми вже згадували привілей 1497 р. великого князя литовського Олександра, згідно з яким цей маєток отримав кн. Костянтин Іванович Острозький (див. "Село Глинське"). Майже всі відомі нам свідчення, в яких упродовж XVI – першої половини XVII ст. Дермань фігурує як монастирське село (під 1542, 1571, 1591, 1602, 1603, 1609, 1618, 1622 і 1629 рр.), містяться в сумаріях (див. "Село Білашів"). Крім того, ми вже наводили скаргу луцького нареченого владики Марка Жоравницького у зв'язку з нападом у 1561 р. монастирських білашівських і дерманських підданих на Точивки. Додамо, що з Дерманя в акції брали участь 17 осіб¹¹⁹. Відомо також свідчення возного, який у травні 1577 р. був у цьому селі, де оглядав будинок Федора Мотикова, "подданого монастыря Дерманского"¹²⁰.

Щодо чисельності мешканців Дерманя, то в 1571 р. 15 підданих платили по 10 грошів чиншу, ще 16 були об'єднані – в залежності від їхньої заможності – в три групи (3, 5 і 8 осіб), кожна з яких давала по чотири відра меду. Всі ці піддані повинні були працювати шість днів на рік: навесні два дні орати, а восени чотири дні збирати урожай, до того ж, у разі потреби давати підводи. До замку вони платили "wołowczyzny" по 6 грошів з вола, "strożowego" і "prochowego" – по грошу. Згадані 20 "podsusiedków", які нічого не платили, лише робили те, що їм накажуть, а "sługa putny koniem służy, со goskażą". Отже, в 1571 р. у Дермані нараховувалося 52 монастирських підданих¹²¹. В 1583 р. кн. Василь-Костянтин Острозький заплатив побор "з 23 dym[ow], 2 ogr[odników], 6 ogr[odników], 5 podsus[iedków], 3 koł [млинових. – С. Г.]"¹²². Відомо, що князі Острозькі в 1602 р. не віддали з цього села 80 золотих "чопового побору"¹²³. З поборового реєстру 1604 р. дізнаємося, що 65 підданих платили по 22 гроші, згадані також 16 "podsusidków", 24 "ogrodników", 3 стрільці, 9 "komorników", бондар і священник, усього 119 підданих. У Дермані були корчма і три млини¹²⁴. Згідно з тарифом

подимного, в 1629 р. у Дермані нараховувався 201 дим¹²⁵. “Oblata attestacyi u wykopania przysiąg poddanych xięcia Jegomosci Dominika Zasławskiego u dzierzawy na ten czas Jmci xiędza Smotryckiego z różnych majątnosci” під 1629 р. містить запис, з якого довідуємося, що в цей час у селі було 194 “osiętych dymow” (платили 97 золотих), 12 “pustok”, а також “kalik, iednych ślepych, drugich ułomnych, ktorzy częścią z manastera, a częścią z inszych ludzi jałmużny zyią, dymow” сім, згадані також 2 “karczemne” дими¹²⁶. У 1642 р. у Дермані зафіксовано 201 дим¹²⁷. Упродовж Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького чисельність населення значно зменшується. Так, у червні 1649 р. архімандрит Йоан (Дубович) заплатив побір з 116 димів (116 золотих)¹²⁸, у 1650 р. тут нараховувалося 88 димів (також збирали золотий з диму)¹²⁹, у лютому 1651 р. монастирський підданий, обраний для “выбраня двойга подымного”, свідчив, що в Дерманя “неналичилием болшей халуп и дымов, толко петдесят сполна, гды в остатним юж отдаваню подимного было халуп двадцет и осм”¹³⁰. В одному сумарії міститься запис про те, що в 1651 р. архімандрит Йоан (Дубович) заплатив побор з 60 димів¹³¹. У січні 1653 р. “робочый” Кирило Нестерович, монастирський підданий з Дермані, обраний “для выбираня подымного”, нарахував у селі 30 димів¹³².

Село Коршів. У 1497 р. надане великим князем литовським Олександром Костянтинові Івановичу Острозькому (див. “Село Глинське”). Як монастирський маєток згадується в сумаріях у записах під 1542, 1571, 1597, 1602–1604, 1609, 1618, 1622 і 1641 роками (див. “Село Білашів”). У документі під 1644 р. Коршів названо “державой законников дерманских”¹³³.

Відомо, що в 1571 р. 11 підданих давали з “дворища” по 30 грошів і “po dwie mierce” вівса. Повинні були працювати п’ять днів на рік: один – орати, два – жати, один – косити і ще день – вивозити урожай з поля. До замку вони платили “wołowczyzny” по 6 грошів з вола, “strożowego” і “prochowego” – по грошу. Два “podsusiedki” платили чинш по 12 грошів і робили те, що накажуть. Отже, в 1571 р. в Коршеві нараховувалося 13 підданих¹³⁴. У 1583 р. заплачено побір з 8 димів, “ogrodnika” і “podsusedka”¹³⁵. З поборового реєстру 1604 р. дізнаємося, що в селі мешкали 15 підданих (з них – 3 “podsusidki” і стрілець), була корчма¹³⁶. Згідно з тарифом подимного, в 1629 р. у Коршеві нараховувалося 35 димів¹³⁷, з яких віддавали побор 17,5 золотих¹³⁸. Відзначимо, що в цей час Коршів “przy Kuninie ma w zawiadywaniu swym” кунинський “ataman”¹³⁹. Таку ж кількість димів (35) бачимо в 1642 році¹⁴⁰. У 1649 р. архімандрит Йоан (Дубович) з 17 димів заплатив 17 золотих подимного¹⁴¹, а в 1650 р. у Коршеві нарахували 21 дим (також платили золотий з диму)¹⁴². Давалося взнаки розорення під час Визвольної війни і в лютому 1651 р. монастирський підданий, обраний для збираня подимного, свідчив, що в селі димів “толко десет, а убыло одинадцет”¹⁴³. Через два роки, в січні 1653 р., у Коршеві було лише 3 дими¹⁴⁴.

Село Кунин. У 1497 р. надане великим князем литовським Олександром кн. К. І. Острозькому (див. “Село Глинське”). Упродовж досліджуваного періоду як монастирський маєток згадується в сумаріях у записах під 1542, 1571, 1597, 1602, 1603, 1609, 1618, 1622, 1641 і 1643 роках (див. “Село Білашів”). Відомі й інші документальні свідчення. Так, у листі Зигмунта Августа від 9 січня 1553 р. у зв’язку з межовим конфліктом між Григорієм Ходкевичем (позивач) і Беатою з Костельця Ілліною Острозькою (відповідач) згадані її піддані “с Кунина, которыи служат к манастыру твоей милости Дирманскому”¹⁴⁵. З Кунином пов’язаний тривалий конфлікт з панами Урвенськими. Із скарги (13 червня 1631 р.) на них місцевих підданих дізнаємося, що Беата Костелецька “przydała ziemie ku stołu ich gruntu naszego Holeckiego”, який

впродовж 1564 – 1584 рр. відібрали відповідачі, та й потім продовжували нападати на кунинських підданих. Неодноразові спроби відновити справедливість успіху не мали¹⁴⁶. При розгляді села Білашів ми вже відзначали скаргу в 1576 р. Йосифа і Василя Млиновичів Спасовських на “справцу” обителі Івана Федорова, який наслав білашівських і кунинських “атаманов” на маєток позивачів. Цей конфлікт більше був пов’язаний з Кунином. Ще в серпні 1575 р. возний їздив до Спасова, маєтку братів Млиновичів, з приводу їх скарги на кунинських підданих, які сіно позивачів (“на сорок воз”) частково спалили, а іншу частину забрали¹⁴⁷. Як скаржився Іван Васильович Спасовський, 26 червня 1576 р. Іван Федорів, служебник кн. Василя-Костянтина Острозького і “державца” Дерманського монастиря, “наехавши моцно гвалтом з слугами и поддаными кунинскими на властный грунт єє млсти панєє нашєє [кн. Катерини Іванівни Вишневецької, дружини Григорія Ходкевича. – С. Г.] под село наше Спасово, подданых наших позбивали помордовали”¹⁴⁸. У жовтні цього ж 1576 р. служебник городельського і могилівського старости Олександра Ходкевича їздив до кн. Острозького з приводу скарги княгині на його селян, серед яких також згадані піддані “Івана Друкара, справцы манастиря дерманского”: вони “в грунты именєє єє млсти кнегининского гвалтовне вступуют и кривды, грабежи и шкоды чинят”¹⁴⁹. Беручи до уваги вже згаданий під 1553 р. конфлікт між Беатою Костелецькою та Григорієм Ходкевичем, можна твердити, що ця межева суперечка, пов’язана з кунинськими грунтами, виникла досить давно, однак перебіг подій після 1576 р. нам не відомий. Маємо свідчення про ще один аналогічний інцидент. У серпні 1592 р. возний відносив “заручный” лист до монастирського “приселку” Кунина з приводу скарги Яна Паца з дружиною кн. Софією Вишневецькою і бачив кунинських підданих, які збирали збіжжя на полях позивачів і відвозили до свого села¹⁵⁰.

З Кунином пов’язані ще кілька відомих нам скарг. У 1592 р. до нього втекли піддані (з Бородчиці) Михайла Мишки Варковського, до 1600 р. їх ще не повернули¹⁵¹. Про існування в Кунині фільварку дізнаємося із скарги архімандрита Ісайї (Балабана) у зв’язку з тим, що “небожчик” Іван Порошко у 1614 р. відписав своїй дружині 400 кіп литовських грошів “в мєсте Слуцком на домєх своих”, а вона передала цей запис з іншими документами “и з готовыми пенєзями полчетвертусту золотых полских” на зберігання позивачеві. Однак вночі з 18 на 19 липня 1618 р. все це було викрадено “у фолварку єго мл отца архимандрытовым манастиря Дерманского в Кунине”¹⁵².

Щодо питання про чисельність мешканців Кунина та їхні повинності, то в 1571 р. згадані 29 підданих, які всі “na róldworzyszczach siedzą”, а з “дворища” давали по 6 грошів. Працювали чотири дні на рік: по два орали і жали. До замку платили “wołowczyzny” по 6 грошів з вола, “strożowego” і “prochowego” – по грошу. Один “podsusiedok” платив 12 грошів, інший – нічого, обидва вони мали робити те, що накажуть. Отже, в 1571 р. у селі нараховувався 31 підданий¹⁵³. В 1583 р. тут збирали побір з 20 димів, 10 “ogrodników” і одного “podsusidka”¹⁵⁴. У 1604 р. 34 підданих платили по 12 грошів, 4 стрільці – по 24 гроші, 40 “podsusidków”, 2 “ogrodniki” і мельник – по 6 грошів, “hospodyn monastyrski” давав 12 грошів. Усього збирали 41 золотий і 15 грошів. У селі були корчма (перебувала в орендовому володінні) і млин (одне коло, але “pustoie”)¹⁵⁵. Згідно з тарифом подимного 1629 р., в цей час тут нараховувалося 106 димів¹⁵⁶. У свідченні дерманського “robotnego” Райка Бабича про збирання подимного в серпні 1629 р. згадані 105 димів, “od których przychodzi złotych pięćdziesiąt u połtrzecia, a nadto ieden kalika niedoleżny u ubogi Chałupka, z którego nie było czego wziąć”. Крім того, 2 “karczemne” дими¹⁵⁷. В 1642 р. нараховувалося 106 димів¹⁵⁸. Упродовж

Визвольної війни 1648 – 1657 рр. село все більше порожніло. В 1649 р. архімандрит Йоан (Дубович) з 55 димів заплатив 55 золотих подимного¹⁵⁹, у березні 1650 р. Кунин нараховував 53 дими¹⁶⁰, у лютому 1651 р. місцевий підданий, обраний для “выбраня двойга подымного”, свідчив, що в селі димів “толко тридцет, а убыло халуп двадцет и три”¹⁶¹, а в січні 1653 р. тут зафіксовано 10 димів¹⁶².

Село Мізочик (Малый Мізоч). Відомо, що в 1572 р. луцький владика Йона (Борзобогатий Красенський) передав в орендове володіння Станіславові Граєвському маєтки, серед яких “Мезоч” (в іншому місці село назване “Малый Мезоч”)¹⁶³. У листопаді 1596 р. возний віддав судовий позов “князю Флорияну Матеєвичу Гедройтеви во имену в Малом Мезочу у дворцы отца его Матея Гедройта”¹⁶⁴. Найдавніше відоме нам свідчення про належність Мізочика Дерманській обителі знаходимо в сумаріях: під 24 травня 1597 р. згадано привілей кн. Василя-Костянтина Острозького, яким він підтвердив право монастиря на володіння маєтками (Білашів, Дермань, Коршів, Кунин і “połowica Małego Mizoczyka”)¹⁶⁵.

У цей же час у документах фіксується конфлікт між луцьким унійним єпископом Кирилом (Терлецьким) і кн. Василем-Костянтином Острозьким. Згідно зі скаргою владики, князь 12 липня 1598 р. “наехал мощно гвалтом на добра епископства Луцкого церковные, стародавнее уживане, в тому числі село Мезоч Малый”¹⁶⁶. У березні 1602 р. возний відніс князю позови у зв’язку зі скаргою Кирила (Терлецького) “о гвалтовное отняте и выбите спокойного держаня тых же добр, двора и села Бударажя, села Буци, села Певча, села новосажоного Боршовки и села Мезоча Малого”, а також відібрання “Великого Мезоча”¹⁶⁷. Повернути згадані маєтки єпископ Терлецький не зміг, про що свідчать передані князеві в листопаді 1604 р. позови у цій справі (згадується “Мезоч Малой”)¹⁶⁸. Не вдалося це зробити і його наступникам. Так, 11 серпня 1631 р. “панове судовые, хотечи отправу водле права и повинности своее учинити”, з декретами Люблінського трибуналу і Луцького гродського суду приїхали до “Меншого Мизоча” для передання його у володіння луцького унійного владики Єремії (Почаповського) (зазначено, що цей маєток разом з іншими було відібрано ще кн. Василем-Костянтином Острозьким). Однак тогочасний орендар Мізочика Ян Кокорика Козельський (назвав себе слугою кн. Владислава-Домініка Заславського) заборонив “увязане”¹⁶⁹. Відомо, що в січні 1642 р. села залишалися під владою кн. Заславського¹⁷⁰.

Як монастирський маєток Мізочик згадується в сумаріях у записах під 1602, 1603, 1609, 1618, 1622, 1627 і 1629 роками (див. “Село Білашів”).

Маємо й інші документальні свідчення про належність Мізочика обителі. У записах (1619 – 1620 рр.), пов’язаних зі скаргами Павла Закревського щодо втечі його підданих до “Малого Мизоца”, дідичем останнього названо кн. Януша Острозького, а “державцею” – архимандрита Ісайю (Балабана) з монастирським крилосом¹⁷¹.

Зі скарги волинського поборці дізнаємося, що кн. Василь-Костянтин Острозький заборгував за 1602 р. з Мізочика 80 золотих “чопового побору”¹⁷². У 1604 р. тут мешкали 11 “poddanych ciągłych”, які платили по 12 грошів, 3 “podsusidky” – по 6 грошів, 3 “zagrodniki” – по 4 гроші. Цей запис у сумарії містить згадку про те, що монастир володів половиною Мізочика¹⁷³. Згідно з тарифом подимного, в 1629 р. в селі нараховувався 41 дим¹⁷⁴. У свідченні церковного підданого Райка Бабича про збирання подимного в серпні 1629 р. згадані 20 димів (10 золотих) і зазначено, що Мізочик “przy Dermaniu ma w zawiadywaniu swym” дерманський “ataman”¹⁷⁵. Зменшення вдвічі кількості димів в порівнянні з даними, наведеними О. Барановичем, імовірно, пояснюється тим, що підданий Бабич свідчив про монастирську половину

села, в якій 20 димів фіксуються також у 1642 році¹⁷⁶. Упродовж Визвольної війни 1648 – 1657 рр. чисельність населення зменшується: в 1649 р. платили побір з 18 димів (18 золотих)¹⁷⁷, у березні 1650 р. і лютому 1651 р. зафіксовано по 6 димів¹⁷⁸, а в січні 1653 р. – 4¹⁷⁹.

* * *

Отже, свій перший відомий нам маєток – Білашів – обитель отримала наприкінці XV сторіччя. Тоді ж або на початку XVI ст. їй надані Глинське, Дермань, Коршів і Кунин. Село Мізочик, точніше, його половина, стає церковним наприкінці XVI сторіччя. Є всі підстави твердити, що, за винятком Білашева, маєтки були відписані патронами (власниками) монастиря – князями Острозькими, а саме Костянтином Івановичем і його сином Василем-Костянтином. Відзначимо, що належність до обителі Глинського фіксується переважно в пізніших сумаріях. На нашу думку, його відібрав у ченців Василь-Костянтин Острозький упродовж останньої чверті XVI сторіччя. Ми не віднайшли документальних свідчень на користь твердження деяких дослідників про те, що цей князь замість Глинського надав обителі половину Мізочика, однак виглядає воно цілком вірогідним. Усі маєтки залишалися монастирським до кінця досліджуваного періоду, завдяки чому Дерманська обитель була однією з найбагатших на Волині: у 1629 р. володіла 391 димом (згідно з іншим джерелом – 473-ма) і в 1642 р. – 444-ма (дані щодо Білашева нам відомі за 1640 р.). В січні 1653 р. у Дермані, Коршеві, Куніні та Мізочіку разом нараховувалося 47 димів і порівняно з попереднім збиранням подимного “убыло во всих тых селах” 59¹⁸⁰. Через три місяці, на початку квітня 1653 р. збирач податку зафіксував у згаданих маєтках 35 димів¹⁸¹. Прибуток забезпечували не лише монастирські піддані, а й корчми, броварі, млини, які нерідко передавалися в орендове володіння. Найдавнішу згадку про дерманського орендаря Шмойла Новаховича маємо під 1610 роком¹⁸². Відомо, що в 1614 р. архимандрит Ісайя (Балабан) надав Іванові Васильовичу “Pieroszkiemu” в оренду Коршів з корчмою, три корчми в Куніні та ще одну “na goscincu Łuckim”¹⁸³. Настоятель Йоан (Дубович) передав у трирічну (1637 – 1640 рр.) оренду за щорічні 1700 золотих корчми в Білашеві, Дермані, Кореві та Куніні, броварі у Дермані та Куніні, а також кунінський млин¹⁸⁴. Невдовзі цей архимандрит усі згадані корчми, броварі та млин знову передав у посесію терміном на три роки (1646 – 1649 рр.) за щорічні 1800 золотих¹⁸⁵. Відзначимо, що, згідно з монастирським інвентарем 1627 р., лише дерманська оренда давала щорічних 1800 золотих (у документі згадані бровар перед монастирем, горілчані котли тощо)¹⁸⁶.

При розгляді монастирських маєтків ми наводили відомі нам повинності їхніх підданих. Згадаємо також скарги в 1636 р. “gromady wszystkiey włosci Dermańskiey” на архимандрита Йоана (Дубовича), які безпосередньо пов’язані з цим питанням. В одній з них настоятелеві закидали те, що він підданих “na podwodę nad zwyczay wyciąga”. Князь Домінік Заславський наказав, щоб селяни “według osiadłości swych na rok iednę tylko podwodę wozic powinni do Kazimierza”. З іншої скарги дізнаємося, що архимандрит позивачів “do robot niezwyczajnych wyciąga”. Згідно з рішенням князя, монастирські піддані “ocerkłowanie po zasianiu zimie pięć dni zimie y lecie robic będą, półdworzyczni zas trzy dni zimie y lecie robic będą powinni, a na robotę prętko po wschodzie słońca wychodzić”, закінчувати працювати мали тоді, коли починало сутеніти. Остання скарга пов’язана з тим, що десятину “pszczelną nad zwyczay wybiera” – Домінік Заславський дозволив “dziesięcine nie pszczelną, ale miodową wydawac”, правда, за умови, якщо погодиться Йоан (Дубович)¹⁸⁷. Зазначимо, що крім цього та згаданих раніше свідчень,

взятих з дослідження О. Фотинського, він опублікував низку документів (переважно декрети архімандрічного суду) виданих у зв'язку з майновими справами монастирських підданих (заповіти, застави і продаж нерухомості), а також різноманітні конфліктні ситуації, пов'язані з їхніми ґрунтами¹⁸⁸.

Завершуючи розгляд монастирських маєтків, згадаємо твердження дослідника М. Теодоровича про те, що в 1556 р. кн. Іван Кузьмич Заславський, виконуючи останню волю свого батька, надав Дерманському монастирю села Волижинці, Дворець і Завадинці¹⁸⁹. Справді, в опису Кременецького замку 1545 р. ці села згадані серед володінь кн. Кузьми Івановича Заславського († 1556 р.)¹⁹⁰. Однак джерело, на яке посилався М. Теодорович, віднайти не вдалося, а інші свідчення про належність маєтків обителі нам не відомі. Таким чином, ми їх не враховували як волдіння Дерманського монастиря.

Пожертви вірних

Крім відписаних монастирю маєтків (див. “Землеволодіння”), маємо й інші свідчення. Так, відомі кілька пожертв від кн. Костянтина Івановича Острозького: у 1499 р. він подарував рукописну книгу “Поученія” константинопольського патріарха Калліста, а в Євангелії від імені князя в 1507 р. зроблено запис: “Дали есмо к Церкви Божей Святои Троици, к манастырю общему к Дерманю Потирь сребреный позолотистый с каменем, с дискосом, звездаца, ложка, крест сребряный позлащенный, воздвизалный з мощми, Євангелие тетр, а на Євангелии распяте, крест сребреный, Пречистая Богоматер, Иоан Богослов сребреный, позлащен, на финикте, около финикта сребром окован, позлащено, Євхологий сребреный позлащены, на финикте в камене. Два херувимы сребрне позлащены, защепке сребрне позлащены, на финикте. На другой стороне Євангелия пуклки сребреные позлащены, Постная [Триодь. – С. Г.] сребренная позлащена. Три венци сребреных позлащены, два золотых черленых, гривен шестьдеся, а шест гривен позлащены, два завесы, один завес чорного оксамита, а другой рудожолтого отласа, а чотыри завесы чорленое тафты, воздух малый чорленого оксамита, ризы адамашковыя кресчатыя, окладка белого оксамита на золоте, а други ризы адамашковы окладка черленого оксамита на золоте. Воздух белый адамашковый, десят Миней и Миней на харат писаных у деть, а две на попер [пергамен. – С. Г.]”. Зазначено також, що “игумен Дермански Герасим дал от себе Євангелие тетро”¹⁹¹. У першій половині XVI ст. відомі ще дві пожертви. Так, “Memoriał zkład się zaczął tytułować Woronowiczowie” (1570 р.) містить згадку про те, що десь на початку XVI ст. “sadek w pasiece nadał za dusze swoje y krewnych Hostyю, poddany klaszterny”¹⁹², а в 1538 р. Данило Єловицький подарував рукописний “Апостол”. Наприкінці його є запис: “В лето 7046 [від створення світу. – С. Г.] положен был сий Апостол тетр повелиме и заплаатою раба Божого Данила Єловицкого из его женою из их детками и ко святой живоначалной Троицы в обители великия лавры в Дермани, при державе великого короля Жигимонта, при епископе луцком Арсении а при игумени дерманском Иосифе, а в державе и в богомоли их милостей князей Острозких, князя Ильи а князя Василя”¹⁹³. До кінця XVI ст. нам невідомі пожертви, а в першій половині XVII ст. маємо два свідчення в заповітах. Так, 2 листопада 1616 р. кн. Костянтин Одинцевич Соколовський просив поховати його “ведле матки моеє” в Троїцькій монастирській церкві, на “охендозство” якої відписав 50 золотих¹⁹⁴. Василь Германович 6 січня 1626 р. також виявив бажання

знайти тут вічний спокій, заповівши обителі п'ять “kop litewskich” (грошів?)¹⁹⁵. Таким чином, відомі шестеро осіб, які зробили вісім пожертв (два – у заповітах).

Поховання

Крім наведених свідчень (див. “Пожертви вірних”), відомо, що в монастирі заповіли себе поховати Марія Томківна Семенова Посяговецька (12 листопада 1563 р.) – “подле гробу небожчика первшого мужа моего пана Маска Хомяка”¹⁹⁶ і кн. Олександра Одишівичівна, дружина Остафія Єловича Малинського (9 листопада 1598 р.) – поряд з її матір'ю¹⁹⁷. У 1633 р. тут поховано Мелетія (Смотрицького)¹⁹⁸. Отже, маємо свідчення про вісім поховань та побажань знайти вічний спочинок у Дерманській обителі.

Школа

У привілеї 1602 р. кн. Василя-Костянтина Острозького про запровадження в монастирі кіновійної форми чернечого життя згадано: “чернцов и чиновни тому светому противных, абы в том манастыре не приимовано, едно таковым, которые бы под тот порядок подлегати хотели и которые бы се зышли до науки, мают теж способнейшие до науки учиться писма словенского, грецкого и латинского от особ, веры Светое Восточное будучих”¹⁹⁹. Ця інформація дозволила Іванові Огієнку твердити про “заснування” князем школи²⁰⁰, а Ігор Мицько писав, що “організовувався учбовий центр виразної антикатолицької спрямованості. Статут передбачав прийняття у монастир не тільки тих, хто визнавав правила, а й тих з них, “которые би ся зышли до науки”. [...] Таким чином, до учбового та наукового процесів залучались не тільки дерманські ченці, а й вчені, літератори з Острога. Дерманське примонастирське училище не було вузькостановим, тут мали право навчатись і світські. Організація учбового центру відбулась за особистим проханням Александрійського патрарха Мелетія Пігаса та Кирила Лукаріса”²⁰¹. Дослідник Кость Копержинський також уважав, що школа почала працювати і припинила свою діяльність разом з друкарнею в 1605 р. після того, як монастир залишили настоятель Ісакій (Борискович) з ченцем Йовом (Княгиницьким)²⁰². На нашу думку, наведений фрагмент привілею 1602 р. не є доказом існування при монастирі школи для світських осіб. Більше того, оскільки про її діяльність нам нічого не відомо, не варто відкидати ймовірність того, що школа взагалі не почала функціонувати. Хоча, можливо, саме її успішна діяльність певним чином сприяла заснуванню школи (у будь-якому разі, навряд чи вона існувала безперервно впродовж 30-ти років) вже після переходу монастиря до унії. Дослідник М. Довбищенко зазначає, що “в одному з життєписів митрополита Йосифа Рутського згадується василіанський колегіум у Дерманському монастирі на Волині. Не маючи поки що про цей учбовий заклад ніякої іншої інформації, можемо лише припускати, що мова йде про звичайну монастирську початкову школу”²⁰³. Згадаємо також лист (січень 1634 р.) цього митрополита про передання обителі архимандритові Йоану (Дубовичу): “zaden chłopc nie maiet byty w kelij u zadnoho otca, ale osobnoie mieszkanie dla nych byty maiet, y nad nymu odyn swecki starszy uczony, kotoryj by jeh dohladał”²⁰⁴.

Чудотворні ікони

У монастирському пом'янику на полі під іменем єромонаха Аврамія зазначено: “Се аз приидоха слепым до Дерманя, и прозрех у Святой Пречистой Образу року 1636 іюня перваго”²⁰⁵. Інших свідчень про цю чудотворну ікону нами не віднайдено.

Книгописання

Відомо, що Мелетій (Смотрицький) під час свого настоятельства написав “Апологію” (25 серпня 1628 р.), “Протестацію” (7 вересня 1628 р.), “Паренезис” (грудень 1628 р.) і “Екзетезис” (3 квітня 1629 р.).

Маємо також свідчення про зроблені в монастирі переклади книг. Так, у 1599 р. тут перекладено з грецької мови збірник афоризмів “Пчела”²⁰⁶. На думку І. Мицька, це зробив “відомий острозький грецист Кипріян”, який, як писав дослідник, ймовірно, переклав “Синтагматикон митрополита філадельфійського Гавриила” (1603 р.) і “Беседи Иоанна Златоустого на евангелие от Иоанна” (1605 р.)²⁰⁷.

Друкарня

Ми вже відзначали, що на переломі XVII ст. у Дермані почала працювати друкарня. Дослідник Іван Огієнко називає більш точну дату: кінець 1602 – початок 1603 року. Він писав, що її “управителем” був священник-друкар Дем’ян Наливайко і тут побачили світ *Октоїх* (12 грудня 1604 р.) та лист олександрійського патріарха Мелетія (Пігаса) до володимирського унійного єпископа Іпатія (Потія) (6 лютого 1605 р.)²⁰⁸. Однак першим виданням, на думку К. Копержинського, був “Диалог або розмова о православной и справедливой вере единой [...] Мелетия патриархи александрийского”. Хоча рік і друкарня в книзі не зазначені, дослідник уважав, що її надруковано в Дермані близько 1603 р. і трьома згаданими виданнями обмежується видавнича діяльність дерманського гуртка, яка припинилась у 1605 р. з перенесенням друкарні до Острога²⁰⁹. Відзначимо, що М. Максимович писав про видання “Диалогу” в 1605 році²¹⁰. У Каталозі стародруків” згадана ще одна книга: “Лямент дому княжат Острозских над зошлым с того света [...] Александром Константиновичем Острозским” (після 2 грудня 1603 р.)²¹¹. Історик І. Мицько пише, що в єдиному (пошкодженому) примірнику відсутні вихідні дані, а дата на титулі – 2 грудня 1603 р. – є днем смерті князя, тому видання потрібно датувати січнем-лютим 1604 року²¹².

Настоятелі

Герасим: у запису 1507 р., зробленому в Євангелії від імені кн. Костянтина Івановича Острозького про те, що він відписав монастирю церковне начиння, згадується також пожертва цього ігумена (див. “Пожертви вірних”).

Йосиф: згадується в 1538 році²¹³.

Федір (Якович): на думку деяких дослідників, став ігуменом у 1540 році²¹⁴. Про цього настоятеля маємо документальне свідчення під 1561 роком²¹⁵. У скарзі (1575 р.) дерманського ігумена Михаїла (Джуси) згадано про отримання монастиря Федором (Яковичем) від Беати Костелецької, а з привілею короля Зигмунта Августа від 13 червня 1571 р. дізнаємося, що він поступився місцем настоятеля на користь Михаїла (Джуси)²¹⁶.

Йоан (Стефанович): найдавніше документальне свідчення маємо під 2 жовтня 1570 р.²¹⁷, а 15 лютого 1571 р. датовано його заповіт²¹⁸. Постає питання, як узгодити роки настоятельства його та Федора (Яковича). Можливо, до 1570 р. Йоан змінив того, але помер між 15 лютого і початком червня 1571 року, після чого ігуменом знову став Федір (Якович).

Михайл (Джуса): отримав обитель згідно з королівським привілеєм від 13 червня 1571 р., яку 2 березня 1575 р. відібрав у нього кн. Василь-Костянтин Острозький²¹⁹.

Геннадій: як дерманський ігумен був на Берестейському церковному соборі 1596 року²²⁰. Історик І. Мицько писав, що з 1591 до 1601 р. монастирем “управлял архімандрит” Геннадій, правда, в іншому дослідженні він дещо змінив це твердження, відзначивши, що з 1591 р. Геннадій згадується в документах Дерманського монастиря²²¹. В опублікованих “Распросных речах иноземцов и русских, возвратившихся из плена, присланных из Разряда в патриарший двоцовый приказ для допросов” (вересень 1623 р. – серпень 1624 р.) наведена розповідь “старца” Гедеона, “родом Оршанина”, який у січні 1624 р. свідчив, що “постригся на границе Волоской в скицком монастыре у Здвиженья Чеснаго Креста, постригал того монастыря игумен Герасим” і сталося це приблизно 16 років тому. А Герасима “постригал Святые Горы старец Генадей, князя Остроского в Дерманском монастыре”. Зазначено також, що і Гедеон, і Герасим зустрічалися з ерусалимським патріархом Феофаном під час перебування того в Києві в 1620 році²²². На думку І. Мицька, згаданий “старец Генадей” був дерманським архімандритом²²³.

Ісакій (Борискович): став ігуменом у 1602 р.²²⁴, останнє свідчення маємо під 15 лютого 1605 р. (запис у надрукованому в Дермані Октоїху: “Я, смиренный и многогрешный, и недостойный во священноиноцех Исакие, игумен дерманский”)²²⁵. Дослідник К. Коपरжинський писав, що в цьому ж році Ісакій залишив обитель (див. “Школа”).

Ісайя (Балабан): отримав монастир згідно з привілеєм кн. Василя-Костянтина Острозького від 13 лютого 1608 р.²²⁶, будучи в цей час архімандритом Унівської обителі, настоятелем якої залишався і надалі (згадується під 1611, 1614, 1617 і 1618 роками)²²⁷. Привілеєм від 24 травня 1615 р. кн. Януш Васильович Острозький підтвердив право Ісайї (Балабана) на Дерманську архімандрію (правда, у віднайденій копії документа, зробленій у XIX ст., названо кн. Януша Заславського)²²⁸. Останнє документальне свідчення маємо під 18 вересня 1619 року²²⁹, а 3 квітня 1620 р. його вже згадано як померлого²³⁰. У запису, занесеному до луцької гродської книги 22 березня 1621 р., читаємо: “иж в року прошлом, 1620, скоро по смерти велебного в Бозе отца Исаия Балабана, архимандрита дубенского и дерманского, в монастыре Дубенском з сего света зошлого”²³¹.

Олександр (Путятицький): найранішу згадку маємо під 3 квітня 1620 р.²³², останню – 12 травня 1622 року²³³.

Єзикііль (Йосиф Курцевич): найдавніше документальне свідчення датоване 20 квітня 1622 року²³⁴. Як бачимо, воно суперечить наведеній згадці про настоятеля Олександра (Путятицького), однак брак інформації залишає місце лише для припущень щодо того, яка дата помилкова. Дослідник К. Харлампович “предполагал ошибку” щодо 1622 р. і писав, що Єзикііль (Курцевич) “получил” Дерманську архімандрію на початку 1623 року. Підставою для такого твердження, на думку історика, є свідчення монаха Рафаїла (Жиморського), зроблене в 1624 р.: “а как де он прислан в тот монастырь, тому год минул нынешнего Великого Поста на шестой неделе в пятницу” (див. “Ченці”)²³⁵. Маємо також згадки під 26 листопада 1624 р.²³⁶ і 10 червня 1625 року²³⁷. Про Єзикіїла (Курцевича) відомо, що він, будучи ігуменом Трахтемирівського монастиря, в 1621 р.

після смерті православного володимиро-берестейського владики Леонтія (Карповича) був висвячений на цю кафедру. У 1625 р. виїхав до Московії і став суздальським єпископом, але незабаром його вислали на Соловки, де він помер²³⁸.

Мелетій (Смотрицький), уніат: був “intronowany” 10 червня 1627 р. “za prezenta xcia Zasławskiego Alexandra”²³⁹. Привілей нам не відомий, але у пізнішому сумарії під 20 червня 1627 р. згадано “inwentarz, ręka xięcia Zasławskiego podpisany, przy podaniu klasztoru Dermanę JX Smotrzyckiemu”²⁴⁰. Таким чином, дата 10 червня виглядає цілком вірогідною, в усякому разі є підстави твердити, що Мелетій став архімандритом у червні 1627 року. У запису від 2 січня 1629 р. згадується “отец Мелентий Смотрицкий, епископ полоцкий и архимандрит дерманский”²⁴¹. Помер 27 грудня 1633 року. Цю дату наведено в коментарі (автор не зазначений, ймовірно, ним є Степан Голубев) до листа київського унійного митрополита Йосифа (Рутського) духовенству з повідомленням обставин смерті Мелетія (Смотрицького). Митрополит писав, що незадовго до його кончини через Межиріччя проїжджав якийсь польський сенатор і передав “ксендзу гвардианови” місцевого францисканського монастиря, “иж слышал от стороны противное”, що Мелетія (Смотрицького) мали отруїти і просив попередити його. Однак той не звернув на це увагу. В цей час до Дерманської обителі прийшов з Києва дяк, “который добрый характер в писаню мел”, і Мелетій узяв його до себе. Невдовзі архімандрит почав скаржитися на стан свого здоров'я, після чого помер²⁴². Щодо наведеної дати смерті, то маємо документальне свідчення, в якому згадано, що 27 грудня 1633 р., “по зостю з того света” архімандрита Мелетія (Смотрицького), возний “ввязал” у володіння монастирем кн. Анну-Алоїзу Острозьку і кн. Владислава-Домініка Заславського²⁴³. Дослідник М. Довбищенко під 30 квітня 1634 р. наводить, як він зазначає, “Лист невстановленої особи до єпископа Рафаїла Корсака про смерть архімандрита Дерманського монастиря Мелетія Смотрицького, в якому стверджується між іншим, що Мелетія отруїли православні”²⁴⁴.

Йоан (Дубович), уніат: отримав монастир у січні 1634 року²⁴⁵. Був “z archimandryi Pinsko-Leszczynskiej podwyzczony przez Jozefa Rutkiego, metropolite. Wyzuty był za cos z opactwa swego od Metodyjusza Terleckiego, biskupa Chełmskiego r. 1638, lecz po roku znowu reindukowany”²⁴⁶. Михайло Довбищенко пише, що в документі від 20 листопада 1643 р. Дубович згадується як “чернець римо-католицького Ордену Міноритів”²⁴⁷. Далі дослідник наводить інформацію із статті К. Ходиніцького у “Польському біографічному словнику” про те, що незабаром Йоан (Дубович) повернувся до монастиря, де й перебував до кінця життя²⁴⁸. Однак М. Довбищенко сумнівається у його переході до римо-католицизму і зазначає, що “вагомим аргументом на користь того, що Іван Дубович в 40-х рр. XVII ст. лишився уніатом, свідчить той факт, що в документах за 1644 – 1646 рр. він згадується як дерманський архімандрит”²⁴⁹. Дослідник згадує також два документи, які він назвав “Лист невстановленої особи у справі про перехід до латинського обряду архімандрита Дерманського монастиря Івана Дубовича” (не пізніше 24 липня 1645 р.) та “Акт св. Конгрегації Поширення Віри у справі о. Івана Дубовича (24 липня 1645 р.), в якому схвалено вимогу київського унійного митрополита Антонія (Селяви) до згаданого отця повернутися до Василіанського Чину” і Йоана Дубовича названо “колишнім” дерманським архімандритом²⁵⁰. Отже, беручи до уваги сказане, у Йоана Дубовича була “перерва” в настоятельстві. У записах від 22 квітня і 12 жовтня 1643 р. його згадано як дерманського архімандрита²⁵¹, а в документі від 20 листопада 1643 р. вже названо ченцем-міноритом. Якщо справді було саме так, то, згідно з поясненням М. Довбищенка, в листопаді Йоан (Дубович) не міг

бути архимандритом, але, зазначає дослідник, упродовж 1644 – 1646 рр. Йоан Дубович фіксується в документах як дерманський настоятель. Однак посилається на записи під 1646 роком. Правда, під 1644 р. згадане свідчення Станіслава Тжечецького, який 12 січня, за наказом кн. Домініка Заславського, був у монастирі у зв'язку з конфліктом між Йоаном (Дубовичем) та його церковними підданими, але із запису незрозуміло, коли зроблені “ktzywdy” архимандритові і невідомо, чи був він присутній зазначеного дня. Ймовірно, непорозуміння сталося раніше, тобто в 1643 р. (докладніше на цьому свідченні ми зупинилися при розгляді “бунтів” монастирських підданих). Щодо 1644 р., то нам відоме лише одне свідчення про архимандрита Йоана (Дубовича) – під 26 березня²⁵². Під 1645 р. маємо скаргу від нього на київського православного митрополита Петра (Могилу) “о то, иж он, так в першой книзе своей, Номоканон названой, против костелови Рымскому бьячы, яко и тепер, в року свежопрошлом, 1644, книгу Литос албо Камен с процы выпускной названую, смел и важилсе против тому ж остелови Святому Рымскому Католицкому и против велебному ксендзу Касианови Саковичови, законникови светого Августына в монастыре Лявры Печарское Киевское” виступити²⁵³. Таким чином, відсутність свідчень про Йоана (Дубовича) як архимандрита дає підстави для припущення, що з кінця 1643 р. і до 1645 р. або й трохи довше його могло не бути в монастирі. Вірогідно, з цим пов'язана згадка під 27 липня 1646 р. про Никифора (Лосовського) як “єпископа витепского, архимандрита жыдычинского, дерманского и лесчинского”²⁵⁴. У той же час зауважимо, що припущення, побудовані на наявності або відсутності відомих нам свідчень про Йоана (Дубовича), залишаються вельми умовними, хоча і допомагають краще зрозуміти ситуацію. Зазначимо також, що, на нашу думку, не варто відкидати ймовірності того, що Йоан (Дубович) і після переходу до римо-католицизму міг ще деякий час очолювати унійний Дерманський монастир. Щодо його смерті, то це сталося не в 1646 р., як пише М. Довбищенко²⁵⁵, і не в 1652 р.²⁵⁶, а пізніше, бо маємо свідчення про нього як дерманського настоятеля під 1649, 1650, 1651 і 1653 (січень) роками²⁵⁷.

На завершення переліку дерманських настоятелів подамо скаргу в 1631 р. монастирських підданих з Коршува і Кунина на панів Урвенських у зв'язку з відібранням ще 30 років тому ґрунтів позивачів, у якій згадані дерманські настоятелі після захоплення земель: “archimandrytowie o tamtych czasach Dermanscy, panowie naszy, bywali cudzoziemscy, serbowie, jako ten, co na Moskwie umarł, у Hennady [...] Te serbowie, iako Barlaam у Hrehory, ktrrze iako о pobicie nasze, tak у tę grunty monastyrskie mało со dbali”. Потім згадані архимандрити Балабан, Путятницький і Курцевич²⁵⁸. Отже, бачимо трьох не відомих нам настоятелів. Брак інших свідчень про них породжує сумніви щодо їхнього існування, але категорично заперечувати таку ймовірність не варто. Як писав І. Мицько, в 1603 р. дорогобузьким архимандритом став Лука Сербин. Можливо, якийсь час до 1596 р., коли фіксується дерманський ігумен Геннадій, Лука був його попередником. Відзначимо, що власником обох монастирів був кн. Василь-Костянтин Острозький. Щодо настоятелів Варлаама і Григорія, які згадані після Геннадія, то вони могли очолювати монастир у проміжок часу з 1596 р. (участь Геннадія у Берестейському соборі) і до 1602 р., коли настоятелем став Ісакій (Борискович). Це також виглядає цілком вірогідним, бо впродовж зазначеного періоду нам не відоме жодне документальне свідчення про дерманських архимандритів.

Ченці

Григорій (Стефанович): брат дерманського ігумена Йоана, маємо про нього свідчення від 15 лютого 1571 року²⁵⁹.

Герасим Угорницький: у пом'янику Дерманського монастиря є запис: “а се упис монаха Герасима Угорницкого”²⁶⁰, однак щодо його перебування в цій обителі можна лише робити припущення. В 1618 р. його згадано як ігумена Четвертенської Спасо-Преображенської обителі²⁶¹.

Бартоломей (Міневський): згадується в 1601 році²⁶².

Йов (Княгиницький): у його “Житії” зазначено, що Ісакій Борискович, який “пріял бяше от князя Василя [Василя-Костянтина Острозького. – С. Г.] на строєніє монастырь Дерман, запросив його до себе строєніє ради обща житія [...] и многим тамо на успех бысть, труждаася, помагая в духовных же и телесных, и в друкарни, тогда Охтаи друковаху” (привілей на запровадження в Дерманській обителі спільної форми черенечого життя датовано 1602 р.)²⁶³. Дослідник К. Копержинський писав, що Йов разом з настоятелем Ісакієм (Борисковичем) покинули монастир у 1605 р. (див. “Школа”).

Рафаїл (Жиморський): у згадуваних уже “Распросных речах иноземцов ...” під 17 березня 1624 р. наведено розповідь “старца” Рафаїла, який був “игуменом у Живоначальные Троицы в Дерманском монастыре”. В ченці він “постригся тому 20 лет с полугодом, а постриг де его дерманский архимандрит Исаия Болобан” (тобто десь наприкінці 1603 р., але, як ми вже бачили, Ісаїя отримав монастир у 1608 р.). Минуло вже близько 15 років, як у Дерманській обителі він був пострижений у еромонахи грецьким єпископом Авраамієм (приблизно у 1609 р.), через чотири роки після того “поставил де его в игумены в Дерманском же монастыре тот же епископ Аврамей и послал его в игумены в Межибож монастырь к Спасу”, там він залишався настоятелем упродовж трьох років, після чого повернувся в Дерманську обитель, де 12 років був “келарем”. Коли архимандритом став Єзикііль (Курцевич) “и приступил в унею” (ймовірно, в 1622 р.), Рафаїл залишив монастир²⁶⁴. Неточності в хронології подій не дозволяють повністю довіряти цій розповіді, але, ймовірно, загальну картину вона передає. Щодо настоятельства Рафаїла (Жиморського) в Дерманській обителі, то, вірогідно, це потрібно розуміти таким чином, що тут його “поставили” ігуменом Меджибізького монастиря.

Макарій (еромонах): згадується 22 грудня 1620 року²⁶⁵.

Афанасій (Китович), намісник: маємо свідчення під 27 липня 1623 року²⁶⁶.

Андріян, Лаврентій, Паїсій, Феофан і Феофіл: згідно з документами Посольського приказа, в 1625 р. ці дерманські ченці їздили до Московії²⁶⁷.

Ісаїя (Радевич), еромонах, намісник: згадується в січні 1634 року²⁶⁸. Київський унійний митрополит Йосиф (Рутський) у листі від 16 січня 1634 р. писав, що “отец Исаия Радевич, наместник от небожика [архимандрита Мелетія (Смотрицького). – С. Г.] поставленный” у Дерманському монастирі²⁶⁹. Останнє свідчення маємо під 26 жовтня 1642 роком²⁷⁰.

Митрофан (Теодорович), еромонах, диякон, Геннадій (Жоховський), еромонах: згадуються в документі, датованому січнем 1634 року²⁷¹.

Лаврентій (Нозелькевич), еромонах: найдавніше свідчення маємо в документі, датованому січнем 1634 року²⁷², як “каплан і економ” Дерманського монастиря Лаврентій (“Нозолевский”) згадується в 1640 і 1643 рр., останнє свідчення датоване 9 вересня 1647 року²⁷³.

Яким (Зозулинський), єродиякон: найдавнішу згадку маємо під 19 травня 1636 р., останню – 26 жовтня 1642 року²⁷⁴.

Єремія (Смотрицький): син померлого “отца Семьона Стефана Смотрицкого, пресвитера церкви заложена Внебовзятя насвятшое панны Марьи, в месте Острогу будучое”, найраніше свідчення маємо в січні 1634 р.²⁷⁵, згадується також під 2 березня і 2 жовтня 1643 р.²⁷⁶, останнє свідчення датоване 26 березня 1644 року²⁷⁷.

Авраамій (єромонах): найраніша згадка під 1 червня 1636 р., остання – в 1644 році²⁷⁸. Ймовірно, він і Авраамій (Бобрецький) – одна особа.

Авраамій (Бобрецький), Василій (Воронович Дерманський), Євстратій, Олександр (Мокошій Дениско), Серапіон (Беленський) і Феофан (Боремський): згадуються під 26 жовтня 1642 року²⁷⁹. Щодо Олександра (Дениска), то в запису від 1 березня 1649 р. він фігурує як ігумен православного Луцького братського Хрестовоздвиженського монастиря²⁸⁰.

Диякони

Григорій Отреп'єв: перебував у монастирі з осені 1602 р. і в 1603 р. залишив його²⁸¹.

¹ Кухарук Н. Культурно-просвітницька та видавнича діяльність Дерманського монастиря в другій половині XVI – першій третині XVII століття // Наукові записки Національного університету “Острозька Академія”: Історичні науки. – Вип. 4. – Острог, 2004. – С. 230-236; Лопачька Н. Дерманський монастир та міжконфесійна боротьба на Волині (друга половина XVII століття) // Там само. – Вип. 6. – Острог, 2006. – С. 101-112; Ї ж: Проблеми становлення та організації Дерманського Свято-Троїцького монастиря на Волині (друга половина XVI – перша половина XVII століття) // Література та культура Полісся: Сторінки історії і культури Полісся та України в сучасному висвітленні. – Вип. 28. – Ніжин, 2005. – С. 195-201; Ї ж: Особливості управління та господарсько-адміністративного влаштування Дерманського Свято-Троїцького монастиря на Волині в XVI – XVII ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Серія: Історія. Зб. наук. праць. – Вип. 9. – Вінниця, 2005. – С. 23-26.

² Довбищенко М. Рукописна “Хроніка” Дерманського монастиря (1511 – 1673 рр.) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. XI – XII. – Дрогобич, 2008. – С. 438-451.

³ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. – Вид. 2-ге. – К., 2008. – С. 307.

⁴ Фритче. Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Т. X. – Ч. 3: Волынская губерния. – СПб., 1850. – С. 109. Цю аргументацію фактично повторив В. Вуйцик (Вуйцик В. Дерманський монастир-фортеця (до питання про час створення). – В кн.: Вибрані праці. До 70-річчя від дня народження. – Львів, 2004. – С. 293).

⁵ Памятники, издаваемые Временной комиссией для разбора древних актов (далі – Памятники). – Т. 4. – Отд. 1. – К., 1859. – С. 108.

⁶ Историческая записка о Дерманском монастыре // Волынские епархиальные ведомости (далі – ВЕВ). – Кременець, 1873. – № 8 (часть неофициальная). – С. 285; Десятисотлетие православия на Волини. 992 – 1892. – Житомир, 1892. – С. 94.

⁷ Gizycki J. M. Spis klasztorów unickich Bazylianów w wojewodztwie Wołyńskim. – Kraków, 1905. – S. 10.

⁸ Петров Н. Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края. – СПб., 1888. – С. 62.

- ⁸ Памятники. – Т. 4. – Отд. 1. – С. 113-123.
- ¹⁰ Яковенко Н. Українська шляхта... – С. 47.
- ¹¹ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов (далі – АЮЗР). – К., 1859. – Ч. I. – Т. 1: Акты, относящиеся к истории православной церкви в Юго-Западной России. – С. 48-52.
- ¹² Archiwum Książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie (далі – Archiwum Sanguszków) / Przygotowali Z. L. Radziwiński, P. Skobielski, B. Gorczak. – Lwów, 1887. – Т. 1 (1366 – 1506). – S. 113-114.
- ¹³ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 414 (вона продала його “отцу Ивану Степановичу, игумену дерманскому, яко приятелю своему, и всем потомкам его”)
- ¹⁴ АЮЗР. – Ч. 1. – Т. 1. – С. 30-40.
- ¹⁵ ЦДІАК України. – Ф. 21. – Оп. 1. – Спр. 111 (аркуші не пронумеровані, див. “Месяц июнь”, № 2).
- ¹⁶ АЮЗР. – Ч. I. – Т. 1. – С. 48-52.
- ¹⁷ Мальшевский И. Новые данные для биографии Ивана Федорова, русского первопечатника // Чтения в историческом обществе Нестора летописца. – Кн. 7. – Отд. II. – К., 1893. – С. 105.
- ¹⁸ Мицько І. Острозька слов'яно-греко-латинська Академія (1576 – 1636). – К., 1990. – С. 23, 114.
- ¹⁹ ЦДІАК України. – Ф. 2072. – Оп. 1. – Спр. 62. – Арк. 223-234; Мыцко И. Дерманский культурно-просветительный центр и его участие в идеологической борьбе на Украине (70-е годы XVI – 30-е годы XVII в.) // Федоровские чтения, 1978. – М., 1981. – С. 48.
- ²⁰ Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. – Т. 1. – Львів, 1981. – С. 25-36.
- ²¹ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – Вид. 2-ге. – К., 2005. – С. 213.
- ²² Памятники. – Т. 4. – Отд. 1 – С. 34-38.
- ²³ ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 127. – Арк. 686-686 зв.
- ²⁴ Там само. – Арк. 680.
- ²⁵ Там само. – Арк. 683 зв.-684.
- ²⁶ Там само. – Спр. 100. – Арк. 517 зв.
- ²⁷ Там само. – Ф. 22. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 307 зв.-309.
- ²⁸ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 125. – Арк. 1213-1213 зв.
- ²⁹ Там само. – Ф. 2072. – Оп. 1. – Спр. 65. – Арк. 3 зв.; Спр. 67. – Арк. 14.
- ³⁰ Там само. – Спр. 31. – Арк. 1.
- ³¹ Там само. – Спр. 67. – Арк. 14.
- ³² Там само. – Спр. 25. – Арк. 5; Спр. 30. – Арк. 19 зв.
- ³³ Там само. – Спр. 30. – Арк. 1 зв., 19 зв.; Спр. 31. – Арк. 45.
- ³⁴ Там само. – Спр. 144. – Арк. 2.
- ³⁵ Там само. – Спр. 130. – Арк. 216-зв.
- ³⁶ Там само. – Арк. 435 – 436.
- ³⁷ Там само. – Спр. 157. – Арк. 847 зв.
- ³⁸ Там само. – Спр. 191. – Арк. 435 зв.-436.
- ³⁹ Грушевський М. Історія української літератури. – К., 1995. – Т. 6. – С. 369-370.
- ⁴⁰ Мелетій (Смотрицький) писав: “Занімій, злісний схизматику! Замовчи нечистий духу клевети, а йди правдою! Хіба ти сам того не знаєш, облуднику, що ваш Віленський схизматицький монастир був для мене більшою золотою сіттю, ніж монастир Дерманський? Той мене з ніг до голови

вбрав у золото! Більше було моє лакомство там, ніж тут! Бо там з усієї Білої Руси, з архієпископії Полоцької парафіяни про мене пам'ятали! Там що був я рік – зараз моє слово ділом ставало. Без жодного мого клопоту і піклування! І пороку на мене, як-то кажуть, впасти не давали. [...] Коли я відправляв набожество, фігуральний спів був на чотири хори. Диякони і пресвітери в блавати й золото одягнені з обох сторін громадами! Люди мене окружали натовпом незчисленим. Родовита шляхта мене під руки водила. [...] Знаєш, що я й досі міг би заживати у Вільні такої духовної помпи, всяких достатків і щоденної асистенції людей обого стану. Само Віленське братство часто мене про це просило через листи і посланників своїх. І теперішньої моєї сторони духовна зверхність за проханням братським не боронила мені мешкати в їх монастирі з облишенням на той час справ архієрейських. Але в мене, за ласкою божою, тільки то єдине було на мислі, що тепер єсть”. Цит. за: Грушевський М. Історія української літератури. – Т. 6. – С. 474-475.

⁴¹ Пам'ятки. Архів Української Церкви (далі – Пам'ятки) / Упорядник М. В. Довбищенко. – Т. 3, вип. 1: Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI – першої половини XVII ст. – К., 2001. – С. 178.

⁴² Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. В 2-х томах. – Т. 1. – Дополнения. – К., 1883. – С. 323-348.

⁴³ Мицько І. Острозька... – С. 63-64.

⁴⁴ Фотинский О. О. Материалы для истории монастырей Волынских // Волынский историко-археологический сборник. – Житомир, 1900. – Т. 2. – С. 253-254; Його ж: Очерки по истории быта монастырских крестьян на Волыни в XVII – XVIII вв. // Труды общества исследователей Волыни. – Житомир, 1910. – Т. 3. – Приложения. – С. 14-15.

⁴⁵ Див. привілеї 1595 і 1598 рр. кн. В.-К. Острозького дерманському священикові Василю Вороновичу (Фотинский О. О. Материалы для истории монастырей Волынских // Волынский историко-археологический сборник. – Т. 2. – Житомир, 1900. – С. 250-252).

⁴⁶ ЦДІАК України. – Ф. 2072. – Оп. 1. – Спр. 147. – Арк. 1-зв.; Пам'ятки. – С. 237.

⁴⁷ Там само. – Ф. 2072. – Оп. 1. – Спр. 31. – Арк. 10 зв.

⁴⁸ Фотинский О. Очерки... – Приложения. – С. 12.

⁴⁹ ЦДІАК України. – Ф. 2072. – Оп. 1. – Спр. 104. – Арк. 1.

⁵⁰ Там само. – Спр. 67. – Арк. 29.

⁵¹ Там само. – Спр. 31. – Арк. 4 зв.

⁵² Там само.

⁵³ Фотинский О. Очерки... – Приложения. – С. 29.

⁵⁴ ЦДІАК України. – Ф. 2072. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 1 зв.; Спр. 31. – Арк. 4 зв.; Спр. 67. – Арк. 29 зв.

⁵⁵ Фотинский О. Материалы... – С. 254-258; Його ж: Очерки... – Приложения. – С. 35.

⁵⁶ ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 199. – Арк. 224 – 225 зв.

⁵⁷ Там само. – Ф. 2072. – Оп. 1. – Спр. 31. – Арк. 1 зв.

⁵⁸ Там само. – Спр. 5. – Арк. 8.

⁵⁹ Петров Н. Очерк истории Базилианского ордена в бывшей Польше // Труды Киевской духовной академии. – Т. 3. – К., 1870. – С. 391.

⁶⁰ ЦДІАК України. – Ф. 2072. – Оп. 1. – Спр. 31. – Арк. 4.

⁶¹ Фотинский О. О. Материалы... – С. 259; його ж: Очерки... – Приложения. – С. 45.

⁶² ЦДІАК України. – Ф. 2072. – Оп. 1. – Спр. 31. – Арк. 45; Спр. 67. – Арк. 29; Спр. 103. – Арк. 5.

⁶³ Там само. – Ф. 2072. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 1 зв.; Спр. 31. – Арк. 45; Спр. 145. – Арк. 1; Пам'ятки. – С. 184.

⁶⁴ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 171. – Арк. 189 зв. – 190.

⁶⁵ Там само. – Спр. 175. – Арк. 590 зв. – 595.

- ⁶⁶ Там само. – Спр. 171. – Арк. 410-411.
- ⁶⁷ Пам'ятки. – С. 223-224.
- ⁶⁸ Вірогідно, це той самий Василій Криницький, який упродовж 1638 – 1642 рр. згадується як священик церкви Св. Духа і крилошанин Миколаївського монастиря в Жидичині (ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 208. – Арк. 633; Спр. 214. – Арк. 549 зв.; Спр. 217. – Арк. 605.
- ⁶⁹ ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 226. – Арк. 390 зв.-391 зв.
- ⁷⁰ Там само. – Ф. 2072. – Оп. 1. – Спр. 120. – Арк. 1.
- ⁷¹ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 234. – Арк. 690-690 зв.
- ⁷² Archiwum Sanguszków. – Т. 1. – S. 62.
- ⁷³ Там само. – Т. 3. (1432 – 1534) – Lwów, 1890. – S. 91. В інших збірках документів запис кн. Сангушка подано під 1512 р.: Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и издаваемые Археографической комиссией. – Т. 2: 1506 – 1544 гг. – СПб., 1848. – С. 109-110; Памятники. – Т. 4. – Отд. 1. – С. 31-33. Розбіжність в датах пов'язана, ймовірно, з урахуванням чи ні наведеного в запису “индикта 15”.
- ⁷⁴ ЦДІАК України. – Ф. 2072. – Оп. 1. – Спр. 135. – Арк. 1; Фотинский О. Очерки ... – Приложения. – С. 3.
- ⁷⁵ Archiwum Sanguszków. – Lwów, 1890. – Т. 4. (1535 – 1547). – S. 78.
- ⁷⁶ Фотинский О. Материалы... – С. 247-250.
- ⁷⁷ ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 742 зв.
- ⁷⁸ Там само. – Ф. 2072. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 19; Спр. 31. – Арк. 45.
- ⁷⁹ Там само. – Спр. 25. – Арк. 5; Спр. 30. – Арк. 1.
- ⁸⁰ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 175.
- ⁸¹ ЦДІАК України. – Ф. 2072. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 19; Спр. 65. – Арк. 8 зв.; Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття / Упорядник Віктор Атаманенко. – Київ-Острог-Нью-Йорк, 2004. – С. 44.
- ⁸² ЦДІАК України. – Ф. 2072. – Оп. 1. – Спр. 134. – Арк. 1.
- ⁸³ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 97.
- ⁸⁴ Там само. – Ф. 2072. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 5; Спр. 28. – Арк. 1 зв.; Спр. 30. – Арк. 1, 19 зв.; Спр. 31. – Арк. 45.
- ⁸⁵ Там само. – Спр. 30. – Арк. 19 зв.
- ⁸⁶ Несколько слов о княжестве Острогском // Временник Императорского Московского Общества истории и древностей российских. – Кн. 14. – М., 1852. – С. 46; Описи Острожчини... – С. 99.
- ⁸⁷ ЦДІАК України. – Ф. 2072. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 1; Спр. 31. – Арк. 45; Спр. 61. – Арк. 1; Спр. 64. – Арк. 6-6 зв.
- ⁸⁸ Там само. – Спр. 30. – Арк. 1 зв., 19 зв.; Спр. 31. – Арк. 45.
- ⁸⁹ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 90. – Арк. 1040 зв.
- ⁹⁰ Там само. – Спр. 111. – Арк. 125.
- ⁹¹ Там само. – Ф. 2072. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 1 зв.; Спр. 31. – Арк. 45; Спр. 61. – Арк. 1 зв.; Спр. 64. – Арк. 25 зв.-26 зв.
- ⁹² Там само. – Спр. 53. – Арк. 1.
- ⁹³ Там само. – Спр. 31. – Арк. 2, 4.
- ⁹⁴ Там само. – Спр. 8. – Арк. 5.
- ⁹⁵ Там само. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 78. – Арк. 620 зв.
- ⁹⁶ Там само. – Ф. 2072. – Оп. 1. – Спр. 31. – Арк. 2.
- ⁹⁷ Там само. – Спр. 143. – Арк. 2.
- ⁹⁸ Там само. – Спр. 5. – Арк. 4 зв.

- ⁹⁹ Там само. – Спр. 160. – Арк. 1.
- ¹⁰⁰ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 268. – Арк. 917.
- ¹⁰¹ Там само. – Ф. 2072. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 3 зв., 31-31 зв.
- ¹⁰² Там само. – Спр. 53. – Арк. 4.
- ¹⁰³ Описи Острожчини... – С. 44.
- ¹⁰⁴ Źródła dziejowe / Opisane przez A. Jabłonowskiego. – Т. XIX: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Ziemia Ruskie. Wołyń i Podole. – Warszawa, 1889. – S. 80.
- ¹⁰⁵ ЦДІАК України. – Ф. 2072. – Оп. 1. – Спр. 67. – Арк. 38 зв.; Описи Острожчини... – С. 159-160.
- ¹⁰⁶ Баранович Ол. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII століття. – К., 1930. – С. 115.
- ¹⁰⁷ Фотинский О. Очерки... – Приложения. – С. 13.
- ¹⁰⁸ ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 222. – Арк. 385.
- ¹⁰⁹ Фотинский О. Материалы... – С. 243.
- ¹¹⁰ Archiwum Sanguszków. – Т. 1. – S. 113-114.
- ¹¹¹ Фотинский О. О. Материалы... – С. 243-244.
- ¹¹² Историческая записка о Дерманском монастыре // ВЕВ. – № 8 (часть неофициальная). – Кременець, 1873. – С. 287; Десятисотлетие православия на Волини... – С. 94.
- ¹¹³ ЦДІАК України. – Ф. 2072. – Оп. 1. – Спр. 67. – Арк. 157.
- ¹¹⁴ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 142-зв.
- ¹¹⁵ Там само. – Спр. 43. – Арк. 485.
- ¹¹⁶ Описи Острожчини... – С. 99.
- ¹¹⁷ ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 71. – Арк. 80-80 зв.
- ¹¹⁸ Описи Острожчини... – С. 45.
- ¹¹⁹ ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 175.
- ¹²⁰ Там само. – Спр. 17. – Арк. 385.
- ¹²¹ Описи Острожчини... – С. 43-44.
- ¹²² Źródła dziejowe. – Т. XIX. – S. 80.
- ¹²³ ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 71. – Арк. 80-80 зв.
- ¹²⁴ Описи Острожчини... – С. 155-159.
- ¹²⁵ Баранович Ол. Названа праця. – С. 120.
- ¹²⁶ ЦДІАК України. – Ф. 2072. – Оп. 1. – Спр. 64. – Арк. 25 зв.-26; Фотинский О. Очерки... – Приложения. – С. 13.
- ¹²⁷ ЦДІАК України. – Ф. 2072. – Оп. 1. – Спр. 72. – Арк. 2; Спр. 74. – Арк. 1.
- ¹²⁸ Там само. – Спр. 74. – Арк. 1.
- ¹²⁹ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 265. – Арк. 739 зв.-740.
- ¹³⁰ Там само. – Спр. 268. – Арк. 529.
- ¹³¹ Там само. – Ф. 2072. – Оп. 1. – Спр. 74. – Арк. 1.
- ¹³² Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 186. – Арк. 74 зв.-75.
- ¹³³ Там само. – Спр. 159. – Арк. 824.
- ¹³⁴ Описи Острожчини... – С. 45.
- ¹³⁵ Źródła dziejowe. – Т. XIX. – S. 80.
- ¹³⁶ Описи Острожчини... – С. 160.
- ¹³⁷ Баранович Ол. Названа праця. – С. 124.
- ¹³⁸ ЦДІАК України. – Ф. 2072. – Оп. 1. – Спр. 64. – Арк. 25 зв.-26 зв.
- ¹³⁹ Фотинский О. Очерки... – С. 13.
- ¹⁴⁰ ЦДІАК України. – Ф. 2072. – Оп. 1. – Спр. 72. – Арк. 2; Спр. 74. – Арк. 1.

- ¹⁴¹ Там само. – Спр. 74. – Арк. 1.
- ¹⁴² Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 265. – Арк. 739 зв.-740.
- ¹⁴³ Там само. – Спр. 268. – Арк. 529.
- ¹⁴⁴ Там само. – Спр. 186. – Арк. 74 зв.-75.
- ¹⁴⁵ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. – СПб., 1863. – Т. 1: 1361 – 1598 гг. – С. 138.
- ¹⁴⁶ Фотинский О. Очерки... – Приложения. – С. 15-24.
- ¹⁴⁷ ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 371; Малышевский И. И. Новые данные для биографии Ивана Федорова, русского первопечатника // Чтения в историческом Обществе Нестора летописца. – Кн. 7. – Отд. II. – К., 1893. – С. 112-113.
- ¹⁴⁸ ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 242 зв.; Малышевский И. И. Названа праця. – С. 114-115.
- ¹⁴⁹ ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 480.
- ¹⁵⁰ Там само. – Спр. 42. – Арк. 310 зв. (згаданий конфлікт між кунинськими і спасівськими підданими в 1575 – 1576 рр. розглядає, переважно на підставі опублікованих І. Малишевським документів, Є. Л. Немировський у дослідженні “Начало книгопечатания на Украине”. – Москва, 1974. – С. 94-96).
- ¹⁵¹ Там само. – Спр. 63. – Арк. 235.
- ¹⁵² Там само. – Спр. 110. – Арк. 403 зв.-404.
- ¹⁵³ Описи Острожчини... – С. 44.
- ¹⁵⁴ Źródła dziejowe. – Т. XIX. – S. 80.
- ¹⁵⁵ ЦДІАК України. – Ф. 2072. – Оп. 1. – Спр. 67. – Арк. 38 зв.; Описи Острожчини... – С. 161-163.
- ¹⁵⁶ Баранович Ол. Названа праця. – С. 126.
- ¹⁵⁷ Фотинский О. О. Очерки... – Приложения. – С. 13.
- ¹⁵⁸ ЦДІАК України. – Ф. 2072. – Оп. 1. – Спр. 72. – Арк. 2; Спр. 74. – Арк. 1.
- ¹⁵⁹ Там само. – Спр. 74. – Арк. 1.
- ¹⁶⁰ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 265. – Арк. 739 зв.-740.
- ¹⁶¹ Там само. – Спр. 268. – Арк. 529.
- ¹⁶² Там само. – Спр. 186. – Арк. 74 зв.-75.
- ¹⁶³ Там само. – Спр. 13. – Арк. 578.
- ¹⁶⁴ Там само. – Спр. 49. – Арк. 890 зв.
- ¹⁶⁵ Там само. – Ф. 2072. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 5; Спр. 28. – Арк. 1 зв.; Спр. 30. – Арк. 19 зв.
- ¹⁶⁶ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 81.
- ¹⁶⁷ Там само. – Спр. 66. – Арк. 382 зв.; Спр. 67. – Арк. 1142.
- ¹⁶⁸ Там само. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 88 зв., 160.
- ¹⁶⁹ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 179. – Арк. 81, 327 зв.-329.
- ¹⁷⁰ Там само. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 77. – Арк. 431-зв.
- ¹⁷¹ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 113. – Арк. 807 зв.-808; Спр. 114. – Арк. 295; Спр. 119. – Арк. 220.
- ¹⁷² Там само. – Спр. 71. – Арк. 80-зв.
- ¹⁷³ Там само. – Ф. 2072. – Оп. 1. – Спр. 67. – Арк. 38 зв.
- ¹⁷⁴ Баранович Ол. Названа праця. – С. 128.
- ¹⁷⁵ Фотинский О. Очерки... – Приложения. – С. 13.
- ¹⁷⁶ ЦДІАК України. – Ф. 2072. – Оп. 1. – Спр. 72. – Арк. 2; Спр. 74. – Арк. 1.
- ¹⁷⁷ Там само. – Спр. 74. – Арк. 1.
- ¹⁷⁸ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 265. – Арк. 739 зв. – 740; Спр. 268. – Арк. 529.

- ¹⁷⁹ Там само. – Спр. 186. – Арк. 74 зв.-75.
- ¹⁸⁰ Там само.
- ¹⁸¹ Там само. – Арк. 656.
- ¹⁸² Фотинский О. Очерки... – Приложения. – С. 11.
- ¹⁸³ ЦДІАК України. – Ф. 2072. – Оп. 1. – Спр. 31. – Арк. 1.
- ¹⁸⁴ Там само. – Спр. 53. – Арк. 2-3.
- ¹⁸⁵ Там само. – Арк. 4.
- ¹⁸⁶ Описи Острожчини... – С. 332.
- ¹⁸⁷ Фотинский О. Очерки... – Приложения. – С. 36-37.
- ¹⁸⁸ Фотинский О. Очерки... – Приложения. – С. 3-51; його ж: Материалы... – С. 252-266.
- ¹⁸⁹ Теодорович Н. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. В 5-ти томах. – Т. 3: Кременецкий, Заславский уезды. – Почаев, 1893. – С. 386.
- ¹⁹⁰ Памятники. – Т. 4 – Отд. 2. – С. 229.
- ¹⁹¹ Там само. – Отд. 1. – С. 89-90, 93-93, 96.
- ¹⁹² ЦДІАК України. – Ф. 2072. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 1 б.
- ¹⁹³ Памятники. – Т. 4. – Отд. 1. – С. 99.
- ¹⁹⁴ ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 105. – Арк. 623 зв.; Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 884.
- ¹⁹⁵ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 149. – Арк. 152.
- ¹⁹⁶ Там само. – Спр. 5. – Арк. 214 зв.
- ¹⁹⁷ Там само. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 124; Пам'ятки. – С. 101.
- ¹⁹⁸ Киевские епархиальные ведомости (далі – КЕВ). – 1877. – № 3 (отдел второй). – С. 65.
- ¹⁹⁹ Памятники. – Т. 4. – Отд. 1. – С. 34-38.
- ²⁰⁰ Огієнко І. Історія українського друкарства. – К., 1994. – С. 212.
- ²⁰¹ Мицько І. З. Острозька... – С. 37.
- ²⁰² Копержинський К. Л. Острозька друкарня в Острозі та Дермані після Берестейської унії (1596 р.), її видання та діячі // Бібліологічні вісті. – Ч. 1 – 3. – К., 1924. – С. 80.
- ²⁰³ Довбищенко М. Уніатська Церква на Волині кінця XVI – першої половини XVII ст. (регіональний, соціальний та духовний аспект). Передмова до: Пам'ятки. – С. 81.
- ²⁰⁴ Пам'ятки. – С. 223-224.
- ²⁰⁵ Памятники. – Т. 4. – Отд. 1. – С. 111; Девятисотлетие православия на Волини... – С. 334.
- ²⁰⁶ Сперанский М. Переводные сборники изречений в славянорусской письменности: Исследования и тексты // Чтения в обществе истории и древностей российских. – 1905. – Кн. 1. – С. 372-374.
- ²⁰⁷ Мицько І. Дерманський культурно-просветительний центр... – С. 51; Його ж: Острозька... – С. 37.
- ²⁰⁸ Огієнко І. Названа праця. – С. 212-213.
- ²⁰⁹ Копержинський К. Л. Названа праця. – С. 79-80.
- ²¹⁰ Максимович М. Собрание сочинений в 3-х томах. – Т. 1. – К., 1876. – С. 182.
- ²¹¹ Запаско Я., Ісаєвич Я. Д. Пам'ятки книжкового мистецтва... – С. 33.
- ²¹² Мицько І. Дерманський культурно-просветительний центр... – С. 52.
- ²¹³ Памятники. – Т. 4. – Отд. 1. – С. 99.
- ²¹⁴ Ostatnie Ks. Stebelskiego prace / Wydał W. Seredyński. – Kraków, 1877. – S. XCV; правда, його названо “Jakubowicz”.
- ²¹⁵ ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 174 зв.
- ²¹⁶ АЮЗР. – Ч. I. – Т. 1. – С. 48-52.
- ²¹⁷ ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 414.

- ²¹⁸ АЮЗР. – Ч. I. – Т. 1. – С. 30-40.
- ²¹⁹ Там само. – С. 48-52.
- ²²⁰ Памятники полемической литературы. – Т. 3. – СПб., 1903. – Стб. 336.
- ²²¹ Мицько І. З Дерманский культурно-просветительный центр... – С. 48; Його ж: Острозька... – С. 87, посилається на: Monumenta Confraternitatis Stauropigiane Leopoliensis. – Leopoli, 1895 – 1898. – Р. 273, 277.
- ²²² Русская историческая библиотека. – Т. 2. – СПб., 1875. – Стб. 611-612.
- ²²³ Мицько І. Острозька... – С. 87.
- ²²⁴ Петров Н. Волинь. – С. 140; Огієнко І. Названа праця. – С. 213.
- ²²⁵ Свенцицький І. Каталог книг церковно-славянської печаті. – Жовква, 1908. – С. 0.
- ²²⁶ Фотокопію документа наводить І. Мицько в монографії “Острозька слов’яно-греко-латинська академія”, С. 158.
- ²²⁷ ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 127. – Арк. 680, 686; Спр. 110. – Арк. 403 зв.; Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 31 зв.
- ²²⁸ Там само. – Ф. 2072. – Оп. 1. – Спр. 31. – Арк. 11.
- ²²⁹ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 113. – Арк. 807 зв.-808.
- ²³⁰ Там само. – Спр. 119. – Арк. 220.
- ²³¹ Там само. – Спр. 121. – Арк. 1205 зв.
- ²³² Там само. – Спр. 119. – Арк. 220.
- ²³³ Там само. – Спр. 130. – Арк. 216.
- ²³⁴ Там само. – Спр. 131. – Арк. 39; Памятники. – Т. 4. – Отд. 1. – С. 96.
- ²³⁵ Харлампович К. Иосиф Курцевич, архиепископ суздальський, бывший владимирский и брестский (1621–1642 г.). – Почаев, 1900. – С. 13.
- ²³⁶ ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 141. – Арк. 74.
- ²³⁷ Там само. – Спр. 145. – Арк. 224 зв.
- ²³⁸ Великий А. З літопису християнської України. – Друге видання. – Кн. IV. – Рим-Львів, 1999. – С. 253; Грушевський М. – Історія України-Руси. – Т. 7. – Ч. 1 (репр. вид.). – К., 1995. – С. 437; Полонська-Василенко Н. – Історія України. – Т. 1 (репр. вид.). – К., 1992. – С. 486.
- ²³⁹ Ostatnie Ks. Stebelskiego grase. – S. XCV.
- ²⁴⁰ ЦДІАК України. – Ф. 2072. – Оп. 1. – Спр. 31. – Арк. 45.
- ²⁴¹ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 165. – Арк. 54.
- ²⁴² КЕВ. – Киевъ, 1877. – № 3 (отдел второй). – С. 69.
- ²⁴³ ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 191. – Арк. 436.
- ²⁴⁴ Пам’ятки. – С. 225.
- ²⁴⁵ ЦДІАК України. – Ф. 2072. – Оп. 1. – Спр. 103. – Арк. 7-8; Пам’ятки. – С. 223-224.
- ²⁴⁶ Ostatnie Ks. Stebelskiego grase. – S. XCV.
- ²⁴⁷ Довбищенко М. В. Уніатська Церква на Волині... – С. 73.
- ²⁴⁸ Polski słownik biograficzny. – T. V. – Kraków, 1939-1946. – S. 436.
- ²⁴⁹ ЦДІАК України. – Ф. 2072. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 8-9 зв.; Спр. 53. – Арк. 4-6а; Спр. 238. – Арк. 1-7 зв. М. Довбищенко пише: “Цього б не могло бути, якби Дубович дійсно покинув Чин св. Василя Великого. Отже, незважаючи на свою пролатинську орієнтацію та можливі плани про перехід до латинського обряду, Іван Дубович все-таки лишився уніатом” (Уніатська Церква на Волині... – С. 73).
- ²⁵⁰ Пам’ятки. – С. 279.
- ²⁵¹ ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 234. – Арк. 690-зв.; Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 78. – Арк. 620 зв.
- ²⁵² Там само. – Ф. 21. – Оп. 1. – Спр. 131. – Арк. 18.

- ²⁵³ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 243. – Арк. 207 зв.
- ²⁵⁴ Там само. – Спр. 246. – Арк. 1150.
- ²⁵⁵ Довбищенко М. Уніатська Церква на Волині... – С. 73.
- ²⁵⁶ Пероговский В. Бывшие православные монастыри в г. Дубно Волынской губернии, основанные князьями Острожскими // ВЕВ. – № 31 (Часть неофициальная). – Кременець, 1880. – С. 1389.
- ²⁵⁷ ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 186. – Арк. 74 зв.; Спр. 265. – Арк. 739 зв.-740; Ф. 2072. – Оп. 1. – Спр. 74. – Арк. 1.
- ²⁵⁸ Фотинский О. О. Очерки... – Приложения. – С. 22-23.
- ²⁵⁹ АЮЗР. – Ч. I. – Т. 1. – С. 32.
- ²⁶⁰ Мицько І. Острозька... – С.87; посилається на: Острозький краєзнавчий музей. – № VI – С. 565. – Арк. 28-28 зв.
- ²⁶¹ ЦДІАК України. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 1100.
- ²⁶² Там само. – Ф. 2072. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 3.
- ²⁶³ “Жизнь преподобного отца Иова, основателя ставропигиальной скитской обители чину Св. Василия, списана современником иеромонахом Игнатием из Любартова”. В кн.: Зоря Галицкая яко Альбум на год 1860. – Львов, 1860. – С. 233.
- ²⁶⁴ Русская историческая библиотека. – Т. 2. – Стб. 634-636.
- ²⁶⁵ Фотинский О. Очерки... – Приложения. – С. 32.
- ²⁶⁶ Там само. – С. 51.
- ²⁶⁷ Ковальский Н. Источники по истории Украины XVI – первой половины XVII в. в Литовской метрике и фондах приказов ЦГАДА: Учеб. пособие. – Днепропетровск, 1979. – С. 39.
- ²⁶⁸ ЦДІАК України. – Ф. 2072. – Оп. 1. – Спр. 103. – Арк. 7 зв.-8; Пам'ятки. – С. 223-224.
- ²⁶⁹ КЕВ. – 1877. – № 3 (отдел второй). – С. 65.
- ²⁷⁰ Фотинский О. Очерки... – Приложения. – С. 50.
- ²⁷¹ ЦДІАК України. – Ф. 2072. – Оп. 1. – Спр. 103. – Арк. 7 зв. – 8; Пам'ятки. – С. 223-224; КЕВ. – № 3 (отдел второй). – Киев, 1877. – С. 65.
- ²⁷² ЦДІАК України. – Ф. 2072. – Оп. 1. – Спр. 103. – Арк. 7 зв.-8; Пам'ятки. – С. 223-224.
- ²⁷³ ЦДІАК України. – Ф. 2072. – Оп. 1. – Спр. 121. – Арк. 1 зв.; Фотинский О. Очерки... – Приложения. – С. 55-56.
- ²⁷⁴ Фотинский О. Очерки... – Приложения. – С. 39, 50.
- ²⁷⁵ ЦДІАК України. – Ф. 2072. – Оп. 1. – Спр. 103. – Арк. 7 зв.-8; Пам'ятки. – С. 223-224.
- ²⁷⁶ ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 234. – Арк. 452 зв.; Спр. 235. – Арк. 1248 зв.
- ²⁷⁷ Там само. – Ф. 21. – Оп. 1. – Спр. 131. – Арк. 18.
- ²⁷⁸ Памятники. – Т. 4. – Отд. 1. – С. 111-112.
- ²⁷⁹ Фотинский О. Очерки... – Приложения. – С. 50.
- ²⁸⁰ ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 247. – Арк. 156.
- ²⁸¹ Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи Археографической экспедицией Академии наук. – Т. 2. – СПб., 1836. – С. 142-143; Ульяновский В. Россия в начале смуты: очерки социально-политической истории и источниковедения. – Ч. 1. – К., 1993. – С. 72-73.

Сергій Горін.

Дерманський монастир Св. Трійці (до середини XVII ст.).

На підставі опублікованих і віднайдених автором документальних свідчень досліджуються питання про час заснування обителі та вірогідних фундаторів, обсяги землеволодіння, пожертви від вірних і поховання, діяльність школи і друкарні. Наведений матеріал допомагає краще зрозуміти деякі особливості функціонування тогочасних монастирів Волині.

Sergiy Horin.

The Derman Monastery of the Holy Trinity (till the Middle of the XVII th).

Drawing from the published and recovered documental evidences the author researches the problems of the time of foundations and probable founders of the monastery, extent of land-ownership, the donations from population and burials. The functioning of the school and printing-house are analyzed too. The research allows for better understanding of the some aspects of Volyn monasteries functioning in the period.